

В. Г. СКЛЯРЕНКО
(головний редактор)
О. О. ТАРАНЕНКО
(заст. головного редактора)
В. А. ШИРОКОВ
(заст. головного редактора)
В. І. ЧУМАК
(відп. секретар)
Б. М. АЖНЮК
В. М. БРІЦІН
П. Ю. ГРИЦЕНКО
С. Я. ЄРМОЛЕНКО
В. КОСЕСЬКА-ТОШЕВА (Польща)
В. В. ЛУЧИК
О. М. МОЛДОВАН (Росія)
Н. Г. ОЗЕРОВА
Г. П. ПІВТОРАК
М. П. САВИЦЬКИЙ (Чехія)
О. Б. ТКАЧЕНКО
Л. І. ШЕВЧЕНКО
М. ШТЕЦЬ (Словаччина)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Адреса редакції 01001, Київ-1,
вул. Грушевського, 4
тел. 279-29-64
факс 278-71-82
e-mail: movozn-journal@ukr.net

*Свідоцтво про реєстрацію серії KB № 5562
від 18.10.2001 р.,
видане Держкомінформом України*

Редактори *Н. М. ГАЙДАЙ, В. С. ДАНИХІНА*

Здано до набору 24.03.2011. Підп. до друку 19.04.2011.
Формат 70х108/16. Папір офс. № 1. Друк офс.
Ум. друк. арк. 9,8. Обл.-вид. арк. 10,84.
Тираж 452 пр. Зам. № 2954.

Технічне редагування та верстка *І. В. Остапової*

Видавничий дім «Академперіодика» НАН України
01004 Київ-4, вул. Терещенківська, 4
Свідоцтво про внесення до Держ. реєстру
суб'єкта видавн. справи серії ДК № 544 від 27.07.2001 р.

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ
ЖУРНАЛ
ІНСТИТУТУ МОВознавства
ім. О. О. ПОТЕБНІ
ТА УКРАЇНСЬКОГО
МОВНО-ІНФОРМАЦІЙНОГО
ФОНДУ
НАН УКРАЇНИ

БЕРЕЗЕНЬ
КВІТЕНЬ

2011

ЗАСНОВАНИЙ У СІЧНІ 1967 РОКУ
ВИХОДИТЬ ОДИН РАЗ
НА ДВА МІСЯЦІ

ЗМІСТ	Озерова Н. Г., Широков В. А. Перший том Словника української мови у 20-ти томах	3
	Матвійас І. Г. Відображення гуцульського говору в мові творів Марка Черемшини	14
	Васильєва Л. П. Чорногорська мова сьогодні: соціолінгвістичний статус, проблема норми	19
	Прадід Ю. Ф. Юридична лінгвістика в Україні: здобутки і перспективи . . .	31
	Ажнюк Л. В. Стильова деформація в українському мовленні російсько-українських білінгвів	38
	Черненко Г. А. Прогнозування мовного конфлікту як соціолінгвістичне завдання	47
	Мізін К. І. Особливості валоризації концепту «Алкоголь» у германських і східнослов'янських лінгвокультурах	57
	Лукаш Г. П. Ознаки системної організації конотативних власних назв . . .	69
	Бурмистров Ю. Я. Чому перед голосними звуками переднього ряду приголосні звуки у праслов'янську добу пом'яшувалися, а в протослов'янську, перебуваючи нібито в тій самій позиції, не пом'яшувалися?	78
	РЕЦЕНЗІЇ ТА АНОТАЦІЇ	
	Вальтер Г., Мокієнко В. Мізін К. І. Людина в дзеркалі компаративної фразеології	81
	Петришин М. Горпинич В. А. Топонимия древнегреческого языка	83
	Пономаренко А. Чемеркін С. Українська мова в Інтернеті: позамовні та внутрішньоструктурні процеси	86
	Федонюк В. Миронова Г., Газдошова О. Чесько-український юридичний словник	88
	НАУКОВЕ ЖИТТЯ	
	Хроніка	90
	Єфросинія Хомівна Широкоград	96

CONTENTS	Ozerova N. H., Shyrokov V. A. Dictionary of the Ukrainian language in 20 volumes. Vol. 1.	3
	Matviyas I. H. The reflection of the Hutsul dialect in the works by Marko Cheremshyna	14
	Vasylieva L. P. The Montenegrin language today: Sociolinguistic status, the norm problem	19
	Pradid Yu. F. Juridical linguistics in Ukraine: Achievements and prospects . . .	31
	Azhniuk L. V. Stylistic deformations in the Ukrainian speech of the Russian-Ukrainian bilinguals	38
	Chernenko H. A. The Prediction of a language conflict as a sociolinguistic task	47
	Mizin K. I. Features of the concept «alcohol» valorisation in the Germanic and East Slavic linguocultures	57
	Lukash H. P. Characteristics of the connotative proper names system organization	69
	Burmistrovych Yu. Ya. Why did consonants before front vowels get soft in common Slavic, but did not get soft in proto-Slavic in the same position? . .	78
	REVIEWS AND ANNOTATIONS	
	Valter H., Mokienko V. Mizin K. I. The Man in the Mirror of the Comparative Phraseology	81
	Petryshyn M. Horpynych V. Ancient Greek Toponymy	83
	Ponomarenko A. Chemerkin S. Ukrainian in the Internet: Extra- and intralingual factors	86
	Fedoniuk V. Myronova H. M., Hazdoshova O. Czech-Ukrainian Law Dictionary	88
	SCIENTIFIC LIFE	
	News items	90
	Efrosynia Khomivna Shyrokorad 	96

ПЕРШИЙ ТОМ СЛОВНИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ У 20-ТИ ТОМАХ

Статтю присвячено розгляду лінгвістичних та системо-технічних засад створення академічного тлумачного Словника української мови у 20-ти томах. Розглянуто будову лексикографічної системи Словника та критерії формування його реєстру. Проаналізовано параметри лексикографічної статистики першого тому Словника.

Ключові слова: тлумачний Словник української мови, лексикографічна система, принципи укладання.

Наприкінці листопада минулого року побачив світ перший том Словника української мови у 20-ти томах. Цю подію культурна громада України чекала декілька років, адже було відомо, що першу редакцію Словника завершено ще у 2007 р. Але на початку того ж року відійшов у вічність головний науковий редактор Словника академік Віталій Макарович Русанівський, що не могло не спричинити певної затримки у лексикографічній та редакційно-видавничій роботі. А згодом було прийнято рішення про підготовку другої редакції Словника, наукове редагування першого тому якого було доручено одному з авторів цієї статті (Н. О.).

У зв'язку з виходом першого тому Словника вважаємо за доцільне подати тут коротку інформацію про 20-томник у цілому, зосередившись на лінгвістичному змісті першого тому. Генеральну лексикографічну концепцію Словника було викладено у двох великих статтях журналу «Мовознавство» у 2002 р.¹ Перша з них (В. М. Русанівського та В. А. Широкова) присвячена лінгвістичним засадам нового Словника, а друга (В. А. Широкова, О. Г. Рабулець, О. М. Костишина, І. В. Шевченка, К. М. Якименка) концентрувалася на суто технологічних аспектах цієї лексикографічної праці.

Як відзначав В. М. Русанівський у написаній ним частині передмови до нового Словника: «Нація усвідомлює себе тоді, коли вона створює порівняно повний словник своєї мови. Українська нація у 1970–1980 рр. дістала таку працю — “Словник української мови” в 11 томах² (далі — СУМ-11). У ньому зафіксовано, описано й розтлумачено 134 тис. слів нашої мови. Це приблизно стільки ж, скільки на той час описувалося і в лексиконах не тільки слов'янських, а й інших європейських мов. Проте мова не стоїть на місці, як і сам народ. Україна наприкінці ХХ ст. нарешті здобула незалежність і разом із нею змінила свій статус і українська мова. Виявилося, що, по-перше, її словниковий склад

¹ Русанівський В. М., Широков В. А. Інформаційно-лінгвістичні основи сучасної тлумачної лексикографії // Мовознавство.— 2002.— № 6.— С. 7–48; Широков В. А., Рабулець О. Г. та ін. Технологічні основи сучасної тлумачної лексикографії // Там же.— С. 49–86.

² Словник української мови : В 11 т. / І. К. Білодід (гол. ред.) та ін.— К., 1970–1980.

значно поповнився новими словами; по-друге, відійшла на задній план лексика з так званої радянської «новомови»; по-третє, змінилася семантика багатьох слів. Тому постала потреба у новому українському лексиконі»³.

Саме таким і став «Словник української мови» в 20-ти томах (далі СУМ-20), створений у рамках програми Національної словникової бази України, перший том якого пропонується зараз увазі читача. Зауважимо, що В. М. Русанівський розумів і бачив новий лексикографічний проект — СУМ-20 як завдання, спрямоване на розв'язання загальної проблеми оновлення фундаментальних лексиконів. Адже швидкий темп сучасного життя супроводжують постійні зміни в мові, отже, словникова продукція повинна оновлюватися відповідно до вимог часу. Загальнови́знано, що великі словники — це, як правило, взірцеві лексикографічні об'єкти, створені великими колективами висококваліфікованих фахівців. Вони подають яскраві зразки лінгвістичної думки певного історичного періоду, що містять велику кількість явно і неявно виражених рефлексій тієї чи іншої епохи, в них «вкарбовано» історичну пам'ять народу та його мовну свідомість певного періоду. Поряд із цим такі лексикографічні твори мають інваріантну цінність, виражену в їхніх лексикографічних структурах, демонструючи новим генераціям лексикографів нетлінні зразки способів лексикографування мовних явищ, приклади розв'язання словниковими засобами різноманітних лінгвістично-когнітивних завдань. Тому при завершенні певної епохи їх не варто здавати в архів, але доцільно повною мірою використати найцінніше, що в них є.

Зрозуміло, що серед усіх лексикографічних праць чільне місце посідають великі багатотомні тлумачні словники національних мов. Однак при їх оновленні виникає ціла низка конкретних питань — починаючи від визначення принципів укладання нового лексикону «поверх» старого і закінчуючи технологією та організацією виконання такого лексикографічного проекту. При цьому технологічні проблеми стають дедалі актуальнішими, що пов'язано насамперед із значним стисненням термінів, які відводяться на модернізацію лексикону, й необхідністю подання кінцевого результату виконаної роботи в різних, «неізоморфних» між собою формах (традиційній книжковій, у вигляді лазерного диска, сайту в Інтернеті, резидентного словника в комп'ютерних системах опрацювання текстів, електронного семантичного аналізатора тощо).

Технологічні аспекти відіграли непересічну роль у створенні нового Словника, адже вперше в українській лінгвістиці для реалізації такого фундаментального проекту, як двадцятитомний Словник української мови, було спеціально створено комп'ютерний комплекс, розроблено та запроваджено нову інформаційно-лінгвістичну технологію лексикографування. Саме завдяки її застосуванню Словник було укладено за відносно короткий термін, причому зараз ми маємо не лише його традиційний паперовий варіант, але й, насамперед, електронний Словник, який уже тепер, ще до повної публікації у друкованій формі, активно використовується для проведення наукових досліджень, створення нових лексикографічних праць, проведення різного роду лінгвістичних експертиз і т. ін.

За задумом авторів, Словник складатиметься з двох великих частин, які відповідно подають загальну та ономастичну лексику (остання містить географічні назви). Це відрізняє 20-томник від 11-томника, у якому географічні назви не подавалися. Зазначена новація вмотивована тим, що ці назви є дуже частотними в мовній практиці, а їх написання та інтерпретація не завжди прості.

³ Передмова // Словник української мови : В 20 т. / В. М. Русанівський (гол. ред.) та ін. — К., 2010. — Т. 1. — С. 6.

Крім того, вимога лексикографічної повноти й замкненості, яка є обов'язковою для всіх великих лексиконів, спонукає до внесення в реєстр усіх слів, наявних у словникових дефініціях, де трапляються й географічні назви.

Принципи укладання Словника. При укладанні основної частини СУМ-20 застосовано такі лексикографічні принципи:

1. *Максимально повне збереження й використання теоретичних і практичних надбань вітчизняної лексикографії, втілених у структурі та корпусі СУМ-11.* Зокрема, матеріали зі вступної статті до СУМ-11 використано і в цьому виданні. Повністю використано реєстр СУМ-11. Кількість вилучень з реєстру є незначною і становить лише близько 800 одиниць із понад 134 тисяч. Це такі лексеми, що повністю вийшли із сучасного вжитку (до того ж немає підстав сподіватися, що вони активізуються в певній осяжній перспективі); росіянізми, замінені на питомі українські слова, або слова, написання яких змінилося. Значною мірою збережено і семантичну інтерпретацію лексем, особливо для службових частин мови. При цьому виправлено багато помилок і неточностей, неминуче наявних у лексиконах такого великого обсягу.

2. *Звільнення СУМа від рудиментів тоталітарного режиму; деідеологізація лексикографічного матеріалу; забезпечення лексикографічної об'єктивності.* Для втілення цього принципу необхідно було з вихідного тексту СУМ-11 видалити цитати з творів марксистсько-ленінського спрямування, зняти «ідеологічну» лексику, яка в наш час уже втратила сенс (про що йшлося вище), очистити тлумачення від ідеологічних нашарувань попередньої епохи. Крім того, лексикографам важливо було при укладанні словникових статей, формулюванні дефініцій максимально об'єктивно підходити до фактичного матеріалу, намагатися якомога точніше дотримуватися його контекстної основи, мінімізуючи при цьому вплив особистих соціолінгвістичних та когнітивних уподобань.

3. *Істотне розширення текстово-ілюстративної бази Словника:*

— максимально повне представлення контекстної основи, лексики та фразеології Святого Письма;

— істотне розширення списку цитованих джерел за рахунок залучення творів раніше заборонених письменників і письменників нової доби;

— залучення нових текстово-ілюстративних джерел — Інтернету й створеного в Українському мовно-інформаційному фонді лінгвістичного корпусу.

4. *Відтворення питомих рис української мови та українського менталітету:*

— введення оригінальних мовних конструкцій, притаманних творчості раніше заборонених письменників, автентичних лінгвістичних джерел й іншого фактичного матеріалу з української етнографії та фольклору;

— залучення лексикографічного матеріалу, який відображає національно-історичні реалії та ментальні концепти українського народу;

— забезпечення відповідності лексикографічного матеріалу граматичним, лексичним і стилістичним нормам сучасної української літературної мови, зокрема вилучення росіянізмів, невдалих кальок та ін.

5. *Відбиття лексико-семантичної динаміки, яка відображає сучасну мовну практику України:*

— становлення України як незалежної держави; зміна суспільного ладу; демократизація суспільства; зміна політичної ситуації в країні; зростання політичної та економічної активності всіх верств українського суспільства;

— науково-технічна революція; перехід до інформаційного суспільства та суспільства знань;

- глобалізація; розширення та інтенсифікація міжнародних зв'язків України.
- 6. *Осучаснення лексикографічного матеріалу:*
 - введення до реєстру слів на позначення нових реалій, що з'явилися після публікації СУМ-11;
 - вилучення лексикографічного матеріалу, який утратив актуальність і не властивий сучасній мовній практиці.
- 7. *Заповнення лексикографічних лакун:*
 - уведення до реєстру пропущених слів;
 - урахування лексичних значень, які з незрозумілих причин не були відображені в СУМ-11;
 - значне розширення фразеологічної зони та взагалі зони словосполучень.

Критерії добору лексики. Формування СУМ-20 здійснювалося на основі складу слів, що ввійшли в попереднє видання — СУМ-11, адже укладання нового словника було розпочато «поверх» старого, через парсинг його тексту та створення відповідної комп'ютерної лексикографічної бази даних. З таких початкових умов постали і завдання нової лексикографічної праці, які можна сформулювати так: а) відображення об'єктивних змін у словниковому складі та семантиці, що відбулися за час, що пройшов між двома виданнями; б) «вирівнювання» нового словника в прийнятих для сучасного варіанта параметрах, що означає дотримання природних для української мови лексичних пропорцій (насамперед граматичних і стильових), уніфікацію однорідних лексикографічних елементів, уведення до реєстру всіх слів, наявних у словникових дефініціях, — тобто послідовне проведення настанов системної лексикографії; в) усунення ідеологічних підходів у фіксації словникового складу та лексикографічному розробленні мовного матеріалу, характерних для попереднього видання; г) забезпечення дериваційної повноти реєстру, уведення до реєстру разом із словами їхніх дериватів.

При доборі лексики до Словника діє принцип своєрідної фільтрації лексичного матеріалу. Він полягає в тому, що серед великої кількості слів, які становлять словниковий склад мови, необхідно відібрати її найуживанішу, а отже, найсуттєвішу частину. Тому в практиці формування реєстру СУМ-20 застосовано статистичний критерій.

Неабияку роль у доборі лексики до Словника відіграє й авторитетність джерел, з яких залучаються лексичні одиниці. Тлумачний словник національної мови будується насамперед на основі художніх, публіцистичних, наукових, науково-популярних творів, мови мас-медіа тощо. Новими, порівняно із СУМ-11, джерелами стали Український національний лінгвістичний корпус⁴, який зараз нараховує близько 70 млн слововживань, та Інтернет. Важливе значення при доборі реєстрових слів має і відчуття мови авторами Словника. Мовна інтуїція, безперечно, слугує внутрішнім орієнтиром у формуванні списку лексичних одиниць.

Критеріями добору лексики до СУМ-20, виходячи із загальних принципів укладання тлумачних словників, стали:

- узгодженість із СУМ-11 та загальносистемними настановами лексикографування (критерій системної відповідності);
- уведення слів, не зафіксованих у СУМ-11, заповнення лексикографічних лакун і внесення до реєстру слів, наявних у словникових дефініціях, а також їх дериватів (лексикографічний критерій);
- урахування нових реалій, що з'явилися або активізувалися в період між двома словниками (хронологічний критерій);

⁴ Корпусна лінгвістика / Широков В. А. та ін.—К., 2005.— 471 с.

- урахування частотності вживання слів (статистичний критерій);
- уведення слів, зафіксованих в авторитетних джерелах, зокрема у Святому Письмі (критерій авторитетності).

Таким чином, до реєстру Словника внесено:

1. Активну лексику української літературної мови, відображену в усіх різновидах художньої літератури починаючи з кінця XVIII ст., у перекладах Біблії, у народній творчості, у публіцистичних, науково-популярних і наукових працях; найуживанішу пасивну лексику літературної мови, відбиту в творах української літератури того ж періоду.

2. Терміни і номенклатурні слова, які широко вживаються в писемній та усній мові, використовуються в популярних наукових виданнях, підручниках і посібниках, пресі і т. ін. (*абсорбент, блінкер, блог, блогер, бонус, веб-сайт, вегетативний, електрон, іонізувати, морфема, неврологія, октан, увертюра*).

3. Назви сучасних народів, етнічних груп і т. ін. (*албанці, англійці, батаки, білоруси, караїми, німці, уйгури*); найменування зниклих народів і племен, які відіграли значну роль в історії та культурі (*анти, вавилоняни, в'ятичі, галли, гуни, печеніги, скіфи, франки*).

4. Широковживані складноскорочені слова (*АЕС, ВАК, держадміністрація, ЄС, облвно*); складні лексичні одиниці (*прем'єр-міністр, секретар-референт*).

5. Продуктивні у словотворенні частини (перші та другі) складних слів (*авто..., багато..., важко..., прото..., само...; ...водний, ...граф, ...метр, ...філ*).

6. Засвідчені текстово-ілюстративним матеріалом зменшені, пестливі, збільшені, зневажливі іменникові (*берізонька, вітрище, малятко, паруб'яга*) і прикметникові (*гарнесенький, здоровенний, манюнький*) найменування.

7. Біблійну і релігійну лексику (*акафіст, ангел, апостол, Бог, Великдень, висвячувати, кальвінізм, преподобний*).

8. Лексичні діалектизми, зафіксовані у творах багатьох письменників (*банувати, бузько, вабкий, вандри, газда, лебедіти*).

9. Наявні в джерелах: а) пасивні дієприкметники (*адаптований, випробуваний, набраний, перероблений, розчинений*); прикметники вищого ступеня, що утворюються з відхиленням від форми звичайного ступеня (*більший* — від *великий*, *кращий* — від *гарний*, *менший* — від *малий*), найвищого ступеня з префіксами **щонай-**, **якнай-** (*щонайбільший, якнайкращий*); прислівники (*занадто, пішки, тричі*), в тому числі й ті, що походять від прикметників (*високо, добре, по-українському, сміливо, щиро*).

До реєстру основної частини Словника не внесено:

1. Вузькоспеціальні терміни, які не набули поширення в мовній практиці.

2. Власні імена та прізвища людей (*Іван, Ольга, Хмельницький, Шевченко*), крім тих, які стали загальними (*геркулес, донжуан, іуда*), власні імена з міфології різних народів (*Аполлон, Велес, Венера, Зевс, Ізіда, Перун*).

3. Назви країн, держав (*Англія, Венесуела, Словаччина*), географічних об'єктів — міст, морів, річок, гір, островів тощо (для них відведено два останні томи Словника); небесних тіл — планет, комет, супутників планет тощо, крім тих, які вживаються як загальні назви (*вавилон, рубікон, содом*).

4. Діалектні (обласні) слова, які не набули поширення в літературній мові, зокрема варіанти загальнолітературних слів з місцевими фонетичними особливостями.

5. Слова індивідуального творення, оказіоналізми, що трапляються у творах окремих письменників, але не закріпилися у мовній практиці.

6. Прикметники вищого ступеня, які утворюються за допомогою суфікса **-іш** (добрий — добріший, темний — темніший, холодний — холодніший); прикметники на **-е**, утворені від цих прикметників (добріше, найдобріше); прикметники найвищого ступеня нормального творення з префіксом **най-** (найміліший, найміцніший, найновіший).

7. Дієприслівники теперішнього часу на **-ачи(-ячи), -учи(-ючи)** (бачачи, везучи, знаючи, манячи) і минулого часу на **-ши** (набувши, поклавши, принісши).

Укладання першого тому та його лексикографічні параметри. Слід зазначити, що виданий у видавництві «Наукова думка» перший том Словника становить другу його редакцію. Першу редакцію, про що згадувалося вище, було завершено до 2007 року. У цій роботі на масиві першого тому взяли участь: науковий редактор — Н. Г. Озерова, лексикографи — Г. Н. Горюшина, Г. М. Сюта, І. С. Гнатюк, Г. І. Лиса, І. В. Кришан, Л. В. Мовчун, В. Б. Фридрак.

Укладання другої редакції першого тому Словника було здійснено Л. Л. Шевченко, В. В. Чумаком, Г. М. Ярун, І. В. Шевченком, О. В. Бугаковим, В. М. Білоноженко. Науковими консультантами першого тому були: з граматичних питань О. О. Тараненко, з питань стилістики та культури мови — С. Я. Єрмоленко, із видавничо-редакційної роботи — Л. В. Туник.

У процесі оновлення фундаментальних лексиконів завжди виникають питання: наскільки нова лексикографічна праця є насправді новою? Чи достатньо мовних інновацій уведено до словника, щоб уважати результат виконаної роботи справді новим словником? Ще глибші та складніші проблеми виникають при бажанні встановити кількісні характеристики новизни та оригінальності лексикографічної праці. Слід зазначити, що досі чітких критеріїв новизни словників у світовій лексикографічній теорії не вироблено. За лексикографічною традицією (яка передається лише усно — від одного покоління лексикографів до наступного) прийнято, що словник є новим, якщо його зміст відрізняється від прототипу не менш як на 15%. Застосування комп'ютерних технологій при укладанні СУМ-20 дозволило вперше в українському мовознавстві розпочати роботу з фундаментальної лексикографічної статистики. Наведемо деякі статистичні параметри СУМ-11 та СУМ-20, аналіз яких дає можливість здійснити своєрідну кваліметрію словникових текстів, на основі чого читач може зробити аргументований висновок про те, що СУМ-20 можна вважати цілком новою лексикографічною працею, оскільки він радикально відрізняється від СУМ-11.

До першого тому в його другій редакції ввійшли слова на А і Б — всього 11530 словникових статей (зауважимо, що перший том 11-томника охоплював три літери А, Б і В) (див. табл. 1).

Таблиця 1

Відносні обсяги діапазону першого тому (А — Б) першої (СУМ-20-1) та другої (СУМ-20-2) редакцій ⁵			
Назва показника	СУМ-20-1	СУМ-20-2	Збільшення у СУМ-20-2 порівняно з СУМ-20-1, %
Словникові статті	9665	11531	19,31
Знаки у словникових статтях	2841457	3921919	38,02
Ілюстрації	18250	26406	44,69

⁵ Тут і далі всі зіставлення статистичних показників (СУМ-11, СУМ-20-1, СУМ-20-2) стосуються тільки діапазону А–Б.

З таблиці видно, що друга редакція першого тому СУМ-20 значно відрізняється від першої: реєстр збільшився майже на 20 %, майже удвічі виросла кількість ілюстрацій, на 38 % збільшився загальний обсяг лексикографічного матеріалу. При цьому кількісні показники, звичайно, зовсім не відбивають тих фактичних змін, які були зроблені лексикографами у процесі дослідження розвитку семантичної структури лексики та системи словосполучень. В Українському мовно-інформаційному фонді НАН України створено програмне забезпечення, яке дозволяє підрахувати кількісні показники спорідненості текстів. Результат застосування цієї програми до лексикографічних масивів першої та другої редакцій СУМа — за винятком спільної для них частини, успадкованої від 11-томника, — засвідчив, що різниця між першою та другою редакцією становить приблизно 75%. Отже, і за традиційними лексикографічними поглядами другу редакцію СУМ-20 можна вважати новим словником навіть порівняно з його першою редакцією.

Наведемо докладні статистичні дані щодо відносних пропорцій лексикографічних параметрів діапазону першого тому СУМ-20 (друга редакція) та СУМ-11 (див. табл. 2).

Таблиця 2

Лексикографічні параметри діапазону 1-го тому СУМ-20 (друга ред.) та СУМ-11			
Назва показника	СУМ-11	СУМ-20	Збільшення у СУМ-20-2 порівняно із СУМ-11 (%)
Словникові статті	6303	11531	82,94
Знаки у словникових статтях	1786334	3921919	119,55
Тлумачення реєстрових слів, у т. ч.:	9577	14346	49,80
– значень	8495	13079	53,96
– відтінків значень	1082	1267	17,10
Ілюстрації	11604	26406	127,56
Усталені словосполучення (з тлумаченнями і посиланнями) у т. ч.:	643	2252	250,23
– стійкі словосполучення	439	522	18,91
– еквіваленти слів	0	6	—
– термінологічні словосполучення	51	479	839,22
– фразеологізми	153	1245	713,73

З таблиці видно, що обсяг діапазону А — Б у СУМ-20 порівняно із СУМ-11 збільшився більше ніж удвічі. Обсяг реєстру майже подвоївся. На 127% виросла кількість ілюстрацій, що є свідченням великої роботи з добору текстово-ілюстративного матеріалу, оскільки в 11-томнику значну кількість реєстрових слів та їх значень не проілюстровано. У новому ж Словнику такі випадки поодинокі й умотивовані: ілюстрації не подаються лише тоді, коли вони справді не потрібні. Особливо значне зростання спостерігається в системі словосполучень. По-перше, тут з'явився якісно новий елемент — еквіваленти слова, що є свідченням розвитку мовознавчої теорії за період, який пройшов від часу видання 11-том-

ника. Велике — понад 700% — зростання кількості фразеологізмів пояснюється значною роботою, яку виконала українська лексикографія упродовж останніх 30 років. Зокрема, до нового тлумачного Словника практично повністю інтегровано матеріали фундаментальних словників: «Фразеологічного словника української мови» у двох томах, виданого 1993 р., та «Словника фразеологізмів української мови», що вийшов друком у серії «Словники України» 2003 р. Особливо новий Словник поповнився термінологічними словосполученнями — їх загальна кількість у першому томі зросла більше ніж у вісім разів, що є свідченням мовної динаміки, спричиненої науково-технічними революціями, які відбулися і відбуваються починаючи з кінця 70-х років минулого століття, а також змінами в суспільно-політичній системі.

Цими ж факторами пояснюється динаміка вживання галузевих ремарок у СУМ-20 порівняно із СУМ-11 (див. табл. 3) (у таблиці наведено лише ті ремарки, збільшення яких перевищує 100%). При цьому слід зауважити, що ряд ремарок був відсутній у першому томі 11-томника (біблійне слово (вислів), екологія, жаргонне слово, інформатика, соціологія).

Таблиця 3

Уживання галузевих ремарок у СУМ-20 порівняно із СУМ-11				
Ремарка	Повна назва	СУМ-11	СУМ-20-2	Збільшення у СУМ-20-2 порівняно із СУМ-11 (%)
ав.	авіація	7	15	114,29
анат.	анатомія	8	31	287,50
антр.	антропологія	2	4	100,00
архт.	архітектура	11	26	136,36
астр.	астрономія	5	11	120,00
бібл.	біблійне слово (вислів)	0	29	—
біол.	біологія	28	217	675,00
біохім.	біохімія	6	21	250,00
бот.	ботаніка	11	34	209,09
буд.	будівельна справа	6	20	233,33
вет.	ветеринарія	0	83	—
військ.	військова справа	7	14	100,00
геогр.	географія	1	2	100,00
геод.	геодезія	2	7	250,00
геол.	геологія	13	47	261,54
гірн.	гірництво	3	6	100,00
екол.	екологія	0	29	—
екон.	економіка	9	43	377,78
ел.	електрика	1	6	500,00
етн.	етнографія	6	12	100,00
жарг.	жаргонне слово (вислів)	0	21	—
зоол.	зоологія	1	17	1600,00
інформ.	інформатика	0	53	—
іст.	історія; історизм	39	144	269,23
кул.	кулінарія	2	4	100,00
лінгв.	лінгвістика	38	134	252,63
літ.	літературознавство; література	20	52	160,00

мат.	математика	8	55	587,50
мед.	медицина	47	302	542,55
мет.	металургія	7	16	128,57
метеор.	метеорологія	3	8	166,67
мист.	мистецтво	2	8	300,00
мор.	морська справа	6	45	650,00
муз.	музика	14	47	235,71
палеонт.	палеонтологія	0	17	—
поет.	поетичне слово (вислів)	17	42	147,06
полігр.	поліграфія	0	17	—
політ.	політика	6	14	133,33
псих.	психологія	9	20	122,22
радіо	радіотехніка	1	2	100,00
рел.	релігія	0	37	—
рел.-церк.	релігійно-церковне слово (вислів)	0	32	—
спец.	спеціальне слово	64	247	285,94
спорт.	спортивний термін	10	20	100,00
театр.	театральний термін	1	2	100,00
текст.	термін текстильної промисловості	0	6	—
фарм.	фармацевтика	6	71	1083,33
фіз.	фізика	25	95	280,00
фізіл.	фізіологія	6	16	166,67
філос.	філософія	14	40	185,71
фін.	фінансова справа	10	79	690,00
фольк.	фольклор	3	6	100,00
фот.	фотографія	0	1	—
хім.	хімія	26	206	692,31
юр.	юридичний термін	9	31	244,44

Зазначимо, що пропорції за окремими лексико-граматичними класами істотно не змінилися (див. табл. 4).

Звертає на себе увагу деяке збільшення (близько 4,5%) у СУМ-20 порівняно із СУМ-11 відносної кількості іменників на фоні приблизно такого ж (3,89%) зменшення відносної кількості дієслів. Це можна пояснити певним зростанням (а саме на 3%) термінологічної лексики у СУМ-20 порівняно із СУМ-11, яка представлена переважно іменниками.

Проте порівняння цих самих пропорцій, вирахованих на всьому масиві СУМ-11, дає іншу картину: іменник — 41,44%; дієслово — 30,93%; прикметник — 16,52%; дієприкметник — 5,45%; прислівник — 4,99%; займенник — 0,08%; числівник — 0,06%; інші — 0,53%. Це пояснюється особливостями діапазону слів, що починаються на літери А і Б, зокрема відносною бідністю дієслів на фоні явного домінування іменника. Далі наведемо аналогічну статистику за частинами мови в межах окремих літер А (див. табл. 5) та Б (див. табл. 6).

На жаль, перший том Словника видано в академічному видавництві «Наукова думка» за державним замовленням накладом усього 1000 примірників.

Таблиця 4

Пропорції лексики за частинами мови у реєстрах СУМ-11 і СУМ-20				
Частини мови	СУМ-11	СУМ-20	СУМ-11, %	СУМ-20, %
Іменник	3558	6981	56,45	60,54
Прикметник	1595	2997	25,31	25,99
Дієслово	510	665	8,09	5,77
Прислівник	389	559	6,17	4,85
Дієприкметник	64	109	1,02	0,95
Займенник	12	20	0,19	0,17
Числівник	0	1	0,00	0,01
Інші	175	199	2,78	1,73

Таблиця 5

Літера А				
Частини мови	СУМ-11	СУМ-20	СУМ-11, %	СУМ-20, %
Іменник	1172	2805	60,73	63,92
Прикметник	450	1065	23,32	24,27
Дієслово	103	192	5,34	4,38
Прислівник	71	124	3,68	2,83
Дієприкметник	40	76	2,07	1,73
Займенник	8	10	0,41	0,23
Числівник	0	0	0,00	0,00
Інші	86	116	4,46	2,64

Таблиця 6

Літера Б				
Частини мови	СУМ-11	СУМ-20	СУМ-11, %	СУМ-20, %
Іменник	2386	4176	54,57	58,46
Прикметник	1145	1932	26,19	27,05
Дієслово	407	473	9,31	6,62
Прислівник	318	435	7,27	6,09
Дієприкметник	24	33	0,55	0,46
Займенник	4	10	0,09	0,14
Числівник	0	1	0,00	0,01
Інші	88	83	2,01	1,16

Додатковий наклад — ще приблизно 1000 примірників — видано «Науковою думкою» своїм коштом. Звичайно, це дуже малі накладки для такого видання, що було відзначено також Д. Павличком і Д. Пилипчуком у статті «Перший том золотого двадцятикнижжя: радісно і... гірко», опублікованій у «Літературній Україні» 23 грудня минулого року. Автори підтримують висловлені у названій статті думки і вважають, що Словник треба видати хоча б накладом 50 тис. примірників, щоб він був у кожній українській школі та бібліотеці, у кожній українській сім'ї, а не лише на книжкових полицях високого начальства. Тоді можна було б говорити, що в Україні проводиться певна мовна політика. Наразі ознайомитися і попрацювати з першим томом Словника можна в бібліотеці

Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, до якої його передано аж 10 примірників.

OZEROVA N. H., SHYROKOV V. A.

DICTIONARY OF THE UKRAINIAN LANGUAGE IN 20 VOLUMES. VOL. 1.

The paper is devoted to consideration of the linguistic and systems engineering foundations for creating the academic explanatory Ukrainian Language Dictionary in 20 volumes. The structure of lexicographic system of the Dictionary and the criteria for forming its registry are examined. The parameters of lexicographic statistics of the first volume of the Dictionary are analyzed.

Key words: the explanatory Ukrainian Language Dictionary, lexicographic system, principles for compiling

ВІДОБРАЖЕННЯ ГУЦУЛЬСЬКОГО ГОВОРУ В МОВІ ТВОРІВ МАРКА ЧЕРЕМШИНИ

У статті розглядається відображення фонетичних, словотвірних, словозмінних і синтаксичних діалектних рис у мові творів Марка Черемшини.

Ключові слова: голосний, приголосний, словотвірна і словозмінна форми, синтаксична конструкція.

Відомий письменник-новеліст і культурно-громадський діяч кінця XIX — початку XX ст. Марко Черемшина (Іван Семанюк, 1874–1927) народився в селі Кобаках, тепер Косівського району Івано-Франківської області. Після закінчення початкової школи в Кобаках навчався в Коломийській гімназії, яку закінчив 1896 р. У гімназії майбутній письменник вивчав, крім української, латинську, грецьку, німецьку й польську мови. До 1901 р. навчався на юридичному факультеті Віденського університету, брав участь у діяльності земляцького товариства студентів-українців «Січ», робітничого товариства «Поступ». У 1906 р. одержав диплом доктора права. Відбував фахову практику у Віденському суді, з 1906 до 1912 р. працював помічником адвоката у м. Делятині, 1912 р. відкрив власну адвокатську канцелярію в м. Снятині. З початком Першої світової війни переїхав у рідні Кобаки до батьків, займався сільським господарством. У 1915 р. письменник повернувся до Снятина, де працював адвокатом, відстоював права гуцулів, брав участь у культурно-освітній і громадській роботі серед місцевого населення. Помер Марко Черемшина в рідному селі, похований у Снятині.

До літературної спадщини Марка Черемшини належить ряд віршів, поезій в прозі, твори для дітей, чимало новел, серед яких на особливу увагу за змістом заслуговують «Керманич», «Нечаяна смерть», «Карби», «Хіба даруймо воду», «Святий Николай у гарті», «Чічка», «Раз мати родила», «Більмо», «Злодія зловили», «Основини», «Село потерпає», «Село вигибає», «Перші стріли», «Поменник», «Бодай їм путь пропала», «Зрадник», «Після бою», «Верховина», «На Купала, на Івана», «Парасочка», «За мачуху молоденьку», драматичний твір «Несамовиті», етюди «Добрий вечір, пане брате», «Його кров», нариси «Стефаникові мужики», «Вона», переклади з угорської, німецької, французької, чеської та болгарської мов, літературно-критичні статті.

Життя і творчість Марка Черемшини тісно пов'язані з Гуцульщиною. Хоч у мові творів письменника певною мірою відбиті риси покутського й наддністрянського говорів, найвиразніше й передусім він відображає особливості гуцульського говору, бо й новели його присвячені змалюванню життя гуцулів. Джерелом словесних образів новеліста є розмовна мова гуцулів і їхній фольклор. «Я виріс серед співанок, та казок, та сопілок, вдихав їх в себе і віддихав ними» —

писав Марко Черемшина у своїй автобіографії. Гуцульські говіркові риси в мові творів письменника становлять невід'ємні елементи місцевого фольклору, використовуються як засіб зображення побуту гуцулів, їхнього внутрішнього світу, способу мислення. Діалектизми допомагають письменникові реалістично відтворити побут і життя народу. Він застосовував гуцульський говір до певної міри в системі, підкреслюючи здатність його для створення психологічних і ліричних белетристичних малюнків¹. Разом з тим письменник часто вживав діалектизми поряд з літературними їх відповідниками. Хоч діалектні елементи в творах Марка Черемшини найпомітніші в мовних партіях персонажів, проте певна кількість їх наявна і в мові автора. Авторська мова в новелах часто стилізується під гуцульський говір. Гуцульські говіркові елементи в українську літературну мову Марко Черемшина вводив свідомо, він підкреслював виразне багатство і красу народних говірок, їх зображально-естетичні можливості. В останні роки свого життя Марко Черемшина намагався в мові своїх творів відійти від гуцульського говору, але повністю здійснити це йому не вдалося.

До діалектизмів у галузі фонетики в мові творів Марка Черемшини належать:

1) перехід давніх **о, е** в [і] в новозкритих складах у тих випадках, коли літературна мова такого переходу не виявляє (*Біг, Госпідь, воріг, мозіль, солімка, післати, мід, неприятіл, недалічко*);

2) збереження давнього **о** в новозкритих складах відповідно до переходу його в [і] в літературній мові (*война, войсько, восько, возме*);

3) уживання голосних переднього ряду [е], [и], [і] на місці давніх **а, ѡ** після м'яких приголосних (*дек, зеть, жель, болек, здохлек, дедя, горечка, шепка, м'єкий, п'єть, темити, тегти, зачєти, звичєйно; дьидя, держьик, жьиль, чельдина, кльисти, дівчѣта, прѣтати, попрѣцьивси, заважьє, лишьєте, приви-жьютси; сіножїть, свїтий, шїсливий, двацїть, трицїть, чїстувати, витїгати, памнїтати, длі, післі*);

4) уживання голосного [е] замість [а] після [й] (*поєс, єрмарок, єма, єгода, дієти, стоєти, єкий, єк, позаєк, єкос*), зрідка також у цій позиції виступає голосний [и] (*йик*);

5) звукосполучення [ер], [ір] на місці давнього **рѣ** (*керниця, кєрва, кєрва-вий, покєрвавити, єрстити «хрестити», ірщений «хрещений»*);

6) збереження давнього **є** після шиплячих (*вєчерами, вчєра*);

7) опущення голосного в займенникових формах *йкий, йка, йке, йкі, йкас, йкіс, йго*;

8) перехід приголосного [л] у [в] у кінці складів (*стів, соків, понів, постів, горівка, сопівка, мівкий*);

9) твердий приголосний [с] відповідно до м'якого в літературній мові (*дєс, шос, когос, єкийс, увєс*), зокрема в прикметниковому суфіксові (*руський, сільський*);

10) твердість приголосного [ц] у кінці слів та перед голосними [а], [у] (*ко-нец, синец, палец, травица, полица, праца, цу лавицу, працу*);

11) заміна приголосного [с] на [ц] у прикметниковому і прислівниковому суфіксі (*панцкий, люцкий, по-панцки, по-люцки*);

12) уживання середнього [л] (*вілно, палцем*);

13) збереження давньої м'якості шиплячими приголосними (*душя, віночьок, коновочька, Анничька, паниця, чемний, чього, нічього, шьо, ночювати, хочь*);

¹ Жилко Ф. Т. Мова новел М. Черемшини // Укр. мова в шк.— 1954.— № 6.— С. 20–31.

14) збереження давньої м'якості приголосним [р] (*тварь, трембітарь, верьх, царь*), разом з тим наявність твердого [р] на місці нормативного м'якого (зо-*ра, мрака, ратівник, ратувати*);

15) відсутність протези перед голосними [о], [у] (*огонь, они, осьмий, улица*);

16) ненормативне вживання окремих звуків: [і] замість [и] (*шпігун, любчік, тривога, широкий, читати*), замість [е] (*очінаш, бріхня, сорочічка, черіпки, ціка-ти*), замість [о] (*іго, їму, тіму, чіму*), замість [а] (*грейцір, тіскати*), [и] замість [і] (*дирка*), замість [о] (*лижка*), [е] замість [о] (*терневий, єго, єму, него, сьогодні*), замість [і] (*єї*), [о] замість [е] (*всьо*), замість [а] (*штроф*), замість [у] (*опир, отрої-ти*), [а] замість [е] (*заяць, траба*), замість [о] (*натар, зазуля, жадний*), [у] замість [і] (*цулувати*), замість [о] (*вуши 'воші'*); [в] замість [г] (*воробець*), [ф] замість [п] (*фляшка*), замість [х] (*фустка, шуфляда*), замість [хв] (*фіртка, філя, фалитися*), [м] замість [в] (*цминтар*), [д] замість [т] (*данець, данцувати*), [дз] замість [з] (*дзбанок*), [з] замість [дз] (*кукуруз*), [ж] замість [дж] (*жерело, вижу*), [дж] замість [ж] (*саджа, заваджати*), [л] замість [д] (*злезентувати*), [с] замість [ш] (*слюб*), [т] замість [ц] (*тісар*), [ш] замість [щ] (*шісливий, шо, нашо*), замість [ч] (*сонішний, грешний, смашно*), [х] замість [г] (*ланцюх*), замість [к] (*ахт, дихувати, ховзатися*).

У галузі словотвору мова творів Марка Черемшини дозволяє виділяти системні й лексикалізовані. До системних належать діалектизми:

1) з іменниковими, прикметниковими і прислівниковими суфіксами **-ойк-**, **-ейк-** замість нормативних **-оньк-**, **-еньк-** (*слізойка, сторонойка; річейка, сердейко, тонейкий, по-волейки*);

2) з прикметниковим і прислівниковим суфіксом **-оньк-** замість нормативного **-еньк-** (*тихонький, легонький, м'ягонький, тихонько, легонько*);

3) з дієслівним префіксом з голосним [і] замість нормативного [и] (*віносити, вігнати, вірости, вікинути, візимувати, вікохати, вігодувати*).

Лексикалізовані словотвірні діалектизми:

адукат «адвокат», *Божка* «Бог», *бідник* «бідолаха», *братчік* «братик», *вахміц* «вахмістр», *віт* «віт», *загріток* «загрівання», *голак* «голяк», *зайдей* «зайда», *злісний* «лісничий», *ковнір* «комір», *крутар* «крутій», *кусак* «кусок», *ланець* «ланцюг», *медвідь* «ведмідь», *мотиль* «метелик», *навчитель* «учитель», *припочинок* «відпочинок», *савтур*, *савтуря* «псалтир», *селедець* «оселедець», *скруцак* «скрутень», *стон* «стогін», *страждунок* «страждання», *ферд* «фельдфебель», *христінін* «християнин», *чар* «чарівність», *шандар* «жандарм», *ювелят* «ювеляр», *марнотратця* «марнотратник», *парубія* «парубок»;

ворожня «ворожнеча», *герланка* «горлянка», *дарівщина* «подарунок», *дивота* «дивина», *жура* «журба», *здохлеча* «здохлятина», *клопотація* «клопіт», *люба*, *любість* «любов», *маркотка* «махорка», *нада* «принада», *отруя* «отрута», *профещирка* «професорка», *самоволя* «сваволя», *стелина* «стеля», *трунва* «труна», *уберя* «убір»;

літонько «літечко», *одієчко* «одяг», *олівце* «олівець», *тепління* «теплінь»;

відоріці «водохрещ», *гусли* «гуслі», *жидва* «жиди», *мужва* «мужики», *плиття* «плити», *стариня* «старі люди», *посороми* «сороміцькі слова»;

жасний «жахливий», *канапистий* «конопатий», *маціцький* «маленький», *медіний* «медовий», *остатний* «останній», *святошній* «святковий»;

вціплювати «прищепляти», *зволяти* «дозволяти», *займати* «зайняти», *кермувати* «керувати», *надіватися* «надіятися», *насміватися* «насміхатися», *оглянути* «поглянути», *отвирати* «отворяти», *пійти* «піти», *покітити* «помітити», *рабувати* «грабувати», *розізнатися* «познайомитися», *цяпати* «капати»;

відків «звідки», гори «вгору», «горою», діправди «справді», дість «досить», долів «додолу», домів «додому», живко «живо», засій «зась», инак, інак «інакше», кілька «скільки», куда «куди», млаво «мляво», навкірки «наперекір», навкрадці «крадькома», намість, навмість «замість», напруго «напроти», ненаручно «незручно», неподалеки «недалеко», переверци «перевертом», подалеки «здалека», помалічко «помаленьку», протів «проти», ретенно «ретельно», сегодни «сьогодні», скілько «скільки», стілько «стільки», тамки «там», тогди «тоді», увесні «навесні».

Словозміна в мові творів Марка Черемшини передається діалектизмами:

1) наз. відм. одн. іменників серед. роду із закінченням **-е** замість **-а** (весіле, весілле, жите, житте);

2) дав. відм. одн. іменників чол. роду із закінченням **-ови**, **-еви** замість **-ові**, **-еві** (Гнатови, Іванови, панови, чабанови, родови, багачеви, оленеви, місареву);

3) оруд. відм. одн. іменних частин мови із закінченням **-ов**, **-ев** замість **-ою**, **-ею** (газдов, жінков, головов, войнов, правдов, церков, гуцульсков, милов, небеснов, другов, таков, мнов, тобов, газдинев, дурницев, шаблев, нев, оцев, своєв);

4) оруд. відм. одн. іменників III відміни із закінченням **-ію**, **-ею** (злостію, певністію, солею);

5) місц. відм. одн. іменників із закінченням **-и** замість **-і** (на пни, цвинтари, вулиці, трупарни, скрини, печи, табели, постели, місци);

6) іменникові форми колишньої двоїни (дві руці, ветірці, ниточці, царинці, оці, гарматі, стіні, слові);

7) род. відм. мн. іменників із закінченням **-ий** замість **-ей** (сіний, грудий, дітий, очий);

8) орудн. відм. мн. іменників вічми «очима», нічми «ночами»;

9) місц. відм. мн. іменників із закінченням **-іх** замість **-ах** (на воротіх, грудіх, ясліх);

10) скорочені форми клич. відм. одн. при звертанні до людей (де «дєдю», ку «куме», хло «хлопче», Васи «Василію», Іла «Ілаше», Луки «Лукине», Ми «Миколо», Про «Прокопе», Тана «Танасію», Тимо «Тимофію», Штефа «Штефане», Ю «Юсипе», «Юрію», Ани «Аничко», Пара «Параско»);

11) тверда група прикметників замість м'якої (синий, сусідний, ранний), також числівникова форма третій;

12) енклітичні і скорочені форми особових займенників ми, мні «мені», ти, ть, ті «тобі», му «йому», го «його», ї «їй», ню «неї»;

13) редуковані форми вказівних займенників цес, оцес, цеса, цесе, цесі; тот, тота, тоте, тото, тоті;

14) особові форми дієслів без переходу зубних приголосних у шиплячі (згасю, пазю, платю);

15) відсутність флексійного [т] у дієслівних формах 3-ї ос. одн. (минаєся, обманюєся, підіймаєся);

16) твердість кінцевого [т] у 3-ій ос. одн. і мн. дієслів теп. часу дійсного способу та в 2-ій ос. мн. наказового способу (болит, говорит, місит, приходить, робит, сидит, толочит, кличут, обминают, показуют, хочут, говоріт, лишіт, робіт, сидіт, сокотітси);

17) дієслівні форми мин. часу із залишками колишнього перфекта (присив-ем, чув-сми, сми плигнув, сми заживав, сми записав, сми не виділи, сми сокотилиси, видів-ес, жив-ес, прийшов-ес, лишила-ес, дали-сте, хотіли-сте, де сте діли);

18) форми дієслів наказового способу з часткою **ста** (*давай-ста, слухай-ста*), з часткою **ко** (*спіши-ко, подивиси-ко, дайте-ко, ждiт-ко*);

19) дієслівні форми умовного способу з часткою **бих**, що є залишком форми давнього аориста дієслова *бути* (*сказав-бих, припадав-бих, бих поклав*);

20) закінчення **-ут** у 3-ій ос. мн. дієслів II дієвідміни (*біжут, видют, держут, дрозжут, люблут, лежут, лишут, належут, сидют*);

21) вираження форми майбутнього часу сполученням інфінітива з формами допоміжного дієслова *му, меш, ме, мемо, мете, муть* (*му робити, меш ходити, ме казати, мемо чекати, мете видіти, муть сидіти*);

22) зворотні форми дієслів з часткою **си** замість **ся** (*дієси і си діє, дивитси, женивси, показуютси, бійтеси*).

До діалектизмів у галузі синтаксису в мові творів Марка Черемшини належать:

1) сполучення прийменника **д(ід)** з давальним відмінком іменників і займенників (*д бабі, д хаті, ід чоловікови, ід дітям, д вам*);

2) своєрідні сполучення числівників з іменниками (*йдуть два люди «двоє людей», двацiть рік «двадцять років»*);

3) конструкція з давальним відмінком множини іменників замість місцевого (*вітер скомлит по яругам*);

4) конструкція з формою питального займенника середнього роду замість чоловічого (*котре твій жених*);

5) словосполучення-фразеологізми: *братися книжки, братися науки* «вчитися», *вами не требують* «вас не потребують», *видко ділу* «очевидно», *втерти чемері* «дати потиличника», *говоріт свеі* «не кажіть», *гребти глину* «копати могилу», *йти переверці* «крутитися», «перевертатися», *квасно глигнути* «недобре глянути», *на млі ока* «вмить», *най ся текне* «нехай щезне», *накрити голову* «вийти заміж», *недалекі гони* «близька смерть», *плюнути з цівки* «вистрелити», *позір давати* «наглядати», *преч би ся казало* «нехай пропаде», «нехай не повториться», *раз коло разу* «багато», «густо», *та й решта* «та й годі», *токуму робити* «погоджуватися».

У мові творів Марка Черемшини широко представлена діалектна лексика, тісно пов'язана з життям і побутом гуцулів. В основному вона наведена й пояснена видавцями його творів², частина цих пояснень належить самому Маркові Черемшині.

Хоч гуцульський говір великою мірою представлений у мові творів Марка Черемшини, проте загалом мова письменника з гуцульським говором не збігається, вона становить західноукраїнський варіант літературної мови. Твердження, що Марко Черемшина писав свої твори не літературною мовою, а гуцульським говором³, слід кваліфікувати як непереконливе перебільшення.

I. H. MATVIYAS

THE REFLECTION OF THE HUTSUL DIALECT IN THE WORKS BY MARKO CHEREMSHYNA

The article focuses on the reflection of phonetical, morphological and syntactical features in the language of works by Marko Cheremshyna.

Key words: vowel, consonant, morphological form, syntactical construction.

² Черемшина М. Твори : В 2 т.— К., 1974.— Т. 1.— С. 319–332; Т. 2.— С. 292–295.

³ Кобилянський Б. В. Діалект і літературна мова.— К., 1960.— С. 38–73.

ЧОРНОГОРСЬКА МОВА СЬОГОДНІ: СОЦІОЛІНГВІСТИЧНИЙ СТАТУС, ПРОБЛЕМА НОРМИ

Надання статусу офіційної чорногорській мові пов'язують з отриманням Чорногорією статусу незалежної держави. Для вирішення мовних питань у державі 2008 р. створено Раду з питань стандартизації. В «Офіційному кур'єрі» за сприяння Міністерства освіти і науки Чорногорії вийшов друком правопис чорногорської мови, де знайшла відображення низка її специфічних ознак. Проте до сьогодні в країні фактично функціонує дві мови: сербська і чорногорська.

Ключові слова: чорногорська мова, офіційна мова, мовний стандарт, штокавська система, мовна норма.

Вихід із функціонування сербсько-хорватської мови і поява чотирьох мовних стандартів — боснійського, сербського, хорватського та чорногорського — є процесом природним, закономірним. І все ж навіть з приводу назви нових мов, які на цей час є реальністю, виникає багато запитань, пов'язаних із закономірностями їх нормування. Ці чотири мови генетично співвідносні з говірковими різновидами штокавського діалектного обширу. Із соціолінгвістичного погляду вони є самостійними, кваліфікуються як стандартні, ними створюється художня література, ведеться викладання у школах та вищих навчальних закладах, транслюються радіо- та телепередачі, виходять періодичні видання тощо. Умови і фактори їхнього розвитку, тенденції формування, літературні традиції, зовнішні впливи — поряд із тими спільними особливостями, які за певних об'єктивних умов сприяли мовному зближенню, — також мають і багато відмінного, того, що їх розділяє.

Питання, пов'язані з тим, що в мові, якою розмовляють серби, хорвати, босняки та чорногорці, завжди існували передумови для визнання чотирьох мовних стандартів, може видатися дискусійним лише для неознайомих з природою мовного стандарту. З цього приводу близько тридцяти років тому чітко висловився американський мовознавець У. Браун на зустрічі з лінгвістами в Сараєві (тодішня югославська Республіка Боснія і Герцеговина). У його виступі йшлося саме про два визнані тоді варіанти літературної мови: сербсько-хорватську мову і хорватсько-сербську, а також згадувався боснійсько-герцеговинський різновид, певною мірою — чорногорський, ішлося й про відсутність єдності в сербсько-хорватському / хорватсько-сербському стандарті та про його недоліки з погляду нормування¹.

¹ Baotić J. Standardni jezici štokavskog narječja // Simpozij o bosanskom jeziku (Zbornik radova). — Sarajevo, 1999. — S. 89–96.

Вирішуючи питання, пов'язані з літературною мовою і варіантами, Г. В. Степанов схилявся до варіантів, стверджуючи, що у формулі «мова — варіант» термін «мова» означає певну множину окремих варіантних підсистем, тобто лінгвістичну ситуацію, коли спільна літературна мова виявляє себе радше як тенденція чи ідеальна мета (завдання), ніж як реальність². Варіанти в межах сербсько-хорватської мови попередньо не могли стати окремими мовами лише тому, що їх поєднувала єдина система норм, де окремі відмінні позиції оголошувалися дублетами (або варіантами), які можна замінити один одним без застережень з метою збереження цілісності єдиного комунікативного простору. За всіма іншими критеріями, пов'язаними з відношенням до діалектної системи, згідно з якими здійснюється вибір певного мовного факту з норми відповідно до національної маркованості цього вибору, незважаючи на те що цей вибір не відповідав би плану вираження, варіанти в будь-який час могли перерости в стандарти. І це сталося тоді, коли для цього було створено суспільні передумови, знято бар'єри для виходу зі спільної системи норми формування окремих державних утворень, що уможливило функціонування сепаратних норм. Отже, боснійська, хорватська, сербська та чорногорська мови сьогодні є окремими мовами, коли йдеться про мовний стандарт, що не викликає сумнівів, незважаючи на те що відмінності між ними в наш час є меншими, ніж між будь-яким із цих стандартів зокрема та будь-якою з народних говірок штокавського діалекту.

Статус окремої стандартної мови дедалі рідше пов'язують з кількістю та якістю відмінностей щодо іншої літературної мови, і це дало підстави Д. Брозовичу вважати мову «нормованим інструментом для вищої інтернаціональної цивілізації певної соціально-етнічної формації, сьогодні, звичайно, нації, і завдяки цій функції (вона) заслуговує на означення “стандартна”»³. Виходячи з цього, сербський соціолінгвіст М. Радованович доповнив свою модель етапів у процесі нормування сербсько-хорватської / хорватсько-сербської мови новими фазами: інтеграції, варіалізації, поляризації, дезінтеграції і промоції. На його думку, поляризація, дезінтеграція і промоція необхідні для пояснення явищ національних варіантів, їхньої «інаугурації» в окремі стандартно-мовні вирази, а згодом «інаугурації» цих виразів в окремі мови передусім на фоні сербсько-хорватських літературномовних протиріч, а також для того, щоб цими фазами «через усі процедури можна було б приєднати (до сербського та хорватського стандартів.— *Е. А.*) сьогодні вже актуальну, принаймні з погляду мовної політики»⁴ боснійську мову, а також і чорногорську.

Розглядаючи питання відмінностей між стандартами, Д. Брозович, зокрема, зазначає: «Першою умовою того, що діалектні основи двох стандартних мов значною мірою відрізнялися одна від одної, є те, що вони повинні і в територіальному, і в мовному плані бути достатньо далекими в межах діасистеми... Якщо в субстанції та структурі двох стандартних мов тієї ж діасистеми немає важливих відмінностей, тоді ми наближаємося до поняття варіанта стандартної мови»⁵ не як до умови, що втратила силу (варіанти стали стандартами), а як до «рецидиву у свідомості деяких лінгвістів, які, щоб підтвердити або посилити

² *Ñōāriāñā* *Ā. Ā.* Социально-географическая дифференциация испанского языка Америки на уровне национальных вариантов // *Вопр. социальной лингвистики.*— Ленинград, 1969.— С. 308.

³ Brozoviæ D. Standardni jezik.— Zagreb, 1970.— S. 33.

⁴ *Đakiađiađiađ* I. Faze (dez)integracije srpske standardnojezičke norme // Srpski jezik. — Beograd, 1996. — Sv. 1/2. — S. 405.

⁵ *Brozoviæ* D. Op. cit.—S. 33.

стандартність будь-якої з чотирьох названих мов, першим своїм завданням щодо нормування вбачають примноження відмінностей між ними»⁶, зрозуміло, на тих рівнях, де це можливо⁷. А можливо це там, де ці відмінності найменш значущі для природи мови — у правописній нормі чи у виборі лексики. Правописна норма не визначає характеру мови, вона перебуває поза мовною системою, а вибір лексики в жодній літературній мові неможливо чітко підвести під мовні критерії, зрозуміло, коли йдеться про автохтонну лексику. Так, критеріями і засобами, які насамперед є інструментами мовної культури, намагаються вирішувати питання, які лежать у межах структури мови або мовної норми, мабуть, тому, що для цього достатньо докласти мінімальних зусиль. До того ж не береться до уваги той факт, що стандартні мови є не генетично-типологічними, а соціологічними категоріями і для них, аби стати окремими, не потрібне збільшення відмінностей від інших стандартних мов.

Таким чином, слід констатувати, що серби, хорвати, босняки та чорногорці розмовляють одним діалектом — штокавським. Однак вибір мовних елементів кожного з цих народів протягом усієї їхньої історії поступово почав різнитися. Спочатку він утвердився в усному мовленні, а згодом (у писемних текстах) став правилом, щоб з розвитком і поглибленням національної ідентичності кожного з них вирости до обов'язкової форми нормованої літературної мови. У цьому сенсі серб, хорват, босняк та чорногорець розмовляють різними мовами: сербською, хорватською боснійською та чорногорською.

Надання статусу офіційної чорногорській мові пов'язують з отриманням Чорногорією статусу незалежної держави. Проте до цього часу в країні фактично функціонує дві мови: сербська (з ієкавським варіантом рефлексу давнього □) і чорногорська. Ними виходять періодичні видання, друкуються й перекладаються книжки, відбуваються театральні вистави, виступи на радіо та телебаченні діячів культури, науки. Усе це викликає напруження, пов'язане певним чином і з мовою, навколо якої не вщухає полеміка. Отже, стосовно ситуації, що склалася останніми роками з мовою в Чорногорії, варто передусім виходити і з лінгвальних чинників, і з системи існуючих у державі суспільних відносин та інтересів народів, що населяють країну.

Ще 1970 р. Д. Брозович у праці «Стандартна мова» виклав теоретичне обґрунтування моделі варіантів щодо сербсько-хорватської мовної спільноти: варіанти є «адаптацією єдиної літературної мови до традицій і суспільних потреб народів, що окреслені соціолінгвальними формаціями»⁸; фактично варіант стандартної мови функціонує для народу, який його використовує, так само як народна мова — для того народу, який нею послуговується⁹.

На думку Д. Брозовича, сербсько-хорватська мова становила сукупність діалектів, пов'язаних на рівні абстракції. У межах цієї групи кожна нація мала власний мовний стандарт, який якісно відрізнявся від другого в межах спільної діасистеми. Стандартну мову він визначає як «автономну форму мови, завжди внормовану та функціонально полівалентну, що виникає тоді, коли одна етнічна чи національна формація, приєднавшись до інтернаціональної цивілізації, починає в ній користуватися власним ідіомом»¹⁰, який до цього часу функціонував

⁶ Ibid.— S. 92.

⁷ Див. матеріали дискусії щодо хорватської літературної мови : Jezik na križu // Vijenac.— 1999.— Br.136. 20 svib.— S. 17–32; Brozović D. Op. cit.— S. 30.

⁸ Brozović D. Op. cit.— S. 30.

⁹ Ibid.

¹⁰ Термін «ідіом» Д. Брозович уживає як для назви діалекту, так і для стандартної (літературної) мови.

лише для потреб етнічної цивілізації»¹¹. А вже варіанти є різновидами єдиної стандартної мови, адаптованими до традицій окремих народів, що послугуються мовою. За допомогою цієї теоретичної моделі функціонування сербсько-хорватської мови вперше в сербохорватистиці було зроблено спробу розв'язати мовні проблеми всіх народів, які користувалися сербсько-хорватською мовою. 1985 р. учений зробив певні модифікації та уточнення щодо положень власної теорії. Згідно з його версією, існує одна сербсько-хорватська мова як система південнослов'янських діалектів між хорватсько-словенським кордоном на південному заході і сербсько-македонським та сербсько-болгарським кордоном на південному сході, що походить з праслов'янської мови. На території цієї діасистеми на основі діалектної бази новоштокавиці розвинулася абстрактна модель стандартної мови, яку за зразком стандартної тосканської (для італійської) й стандартної кастильської (для іспанської) можна назвати нейтрально стандартною новоштокавицею, розуміючи її як код. З огляду на різний розвиток цивілізаційно-мовної надбудови у стандартній новоштокавиці формуються конкретні реалізаційні різновиди. Це два поляризовані варіанти — хорватський і сербський, специфічний мовний різновид у Боснії і Герцеговині, який теоретично (на той час.— Ї. А̇) ще не опрацьований (Д. Брозович називає його «боснійсько-герцеговинським стандартно-мовним виразом»); ще менш теоретично опрацьований різновид мови, що функціонує в Чорногорії¹². Отже, у межах сербсько-хорватської стандартної мови, як стверджував Д. Брозович, фактично існували чотири реалізації.

Розглянемо деякі лінгвальні чинники, які підтверджують існування чорногорської мови, зокрема звернемо увагу на її фонетичний рівень. Сербські чи хорватські приголосні, з огляду на їхню дзвінкість чи глухість, мають пари /b/ — /p/, /d/ — /t/, /g/ — /k/ тощо, проте пари для /c/ серед приголосних немає. Виходячи з концепції Р. Катичича про те, що система є сукупністю відносин, а структура — заповненою мережею відносин¹³, знаходимо пару і для /c/, оскільки цей звук зустрічається в позиції *stric ga* (вимова — *striȓga*) тощо. Сучасна мовна ситуація, що склалася на теренах поширення колишньої сербсько-хорватської мови, цілком підтверджує цю концепцію дослідника. Наприклад, у чорногорській мові, сполученням /dj/, /tj/, /zj/, /sj/ відповідають /đ/, /ć/, /ž/, /š/ ¹⁴ (*đevôjka*, *ȧrati*, *žênica*, *ȧnica*), які, до речі, сьогодні вже стали нормою вживання. Отже, тверді /dž/, /č/, /ž/, /š/ мають свої м'які відповідники /đ/, /ć/, /ž/, /š/, зважаючи на що структуру чорногорської мови, враховуючи специфіку штокавської мовної системи, можна вважати заповненою порівняно зі структурою сербської, хорватської чи боснійської мов, які, наприклад, фонем /ž/, /š/ не мають, однак у певних позиціях на них натрапляємо і в цих мовах. Хоч вони там не становлять окремих фонем, але з погляду системи мови їм притаманні.

Зважаючи на характерні риси штокавських говірок — рефлексі давнього □ — маємо кілька варіантів вимови (і написання): ієкавський, екавський, екавський та ікавський: *riȓeka* (на письмі *rijeke*), *riĕka* (на письмі *rijeka*), *rĕka*, *rika*. У Чорногорії поширеним є ще один варіант, де /t/ і /j/ (пов'язані з рефлексом □) переходять у /ć/, /d/ і /j/ — у /đ/, /z/ і /j/ — у /ž/, /s/ і /j/ — у /š/ (*ȧrati* — *tjĕrati*,

¹¹ BrozoviaeD. Op. cit.— S. 28.

¹² BrozoviaeD. O funkcioniranju jezika u jugoslavenskoj federaciji : Sociolingvistička situacija u jednoj višenacionalnoj evropskoj zajednici // Književni jezik.— 1985.— Br. 14/2.— S. 83–84.

¹³ KatiĕiaeR. Jezikoslovni ogleđi.— Zagreb, 1971.— S. 28–29.

¹⁴ Вони кодифіковані як самостійні графеми в правописі чорногорської мови для позначення існуючих у ній фонем.

đèvojka — djèvojka, žènica — zjènica, ænica — sjènica) тощо. Мова має й інші специфічні риси, на яких ми спеціально зупинятися не будемо.

У правописах та граматиках сербської, хорватської, боснійської та чорногорської мов трапляється і різнобій у трактуванні різних мовних явищ при виборі їх із системи. Те, що для однієї мови є ненормативним, для іншої трактується як нормативне або те, що для однієї мови є діалектним чи архаїчним, для іншої — недіалектним чи активно вживаним. Наприклад, для чорногорського стандарту явища *ærati*, *đèvojka*, *žènica*, *ænica* — нормативні, а для хорватського — діалектні, явища на зразок *dòbrijež* та *dòbrijem*, притаманні сучасному чорногорському стандарту, для хорватського є архаїзмами¹⁵ тощо.

Наводимо дві абетки, які за останнім Правописом Міністерства освіти і науки Чорногорії подані як рівноправні, з урахуванням внесених змін до колишнього сербсько-хорватського алфавіту з огляду на кодифікацію нових графем (нові графеми позначаємо жирним шрифтом).

Чорногорська латиниця:

1) A, a, 2) B, b, 3) C, c, 4) Č, č, 5) Ć, ć, 6) D, d, 7) Dž, dž, 8) Đ, đ, 9) E, e, 10) F, f, 11) G, g, 12) H, h, 13) I, i, 14) J, j, 15) K, k, 16) L, l, 17) Lj, lj, 18) M, m, 19) N, n, 20) Nj, nj, 21) O, o, 22) P, p, 23) R, r, 24) S, s, 25) Š, š, 26) Š̌, š̌, 27) T, t, 28) U, u, 29) V, v, 30) Z, z, 31) **Ž, ž**¹⁶, 32) **Ž̌, ž̌**, 33) **Ž̇, ž̇**.

Чорногорська кирилиця:

1) A, a, 2) Б, б, 3) В, в, 4) Г, г, 5) Д, д, 6) Ђ, ђ, 7) Е, е, 8) Ж, ж, 9) **Ѕ, ѕ**, 10) **З, з**, 11) S, s, 12) И, и, 13) J, j, 14) K, k, 15) Л, л, 16) Љ, љ, 17) М, м, 18) Н, н, 19) Њ, њ, 20) О, о, 21) П, п, 22) Р, р, 23) С, с, 24) Т, т, 25) Ћ, ћ, 26) У, у, 27) Ф, ф, 28) Х, х, 29) Ц, ц, 30) Ч, ч, 31) Џ, џ, 32) Ш, ш, 33) **Ї, ї**.

Цей Правопис вийшов друком 2009 р. в «Офіційному кур'єрі», а 2010 р. — окремим виданням¹⁷, де зазначені особливості знайшли своє відображення.

Проте і сьогодні чорногорська мова доволі близька до сербської, що пояснюється спільною культурою, православною релігією¹⁸ і тривалим проживанням у межах однієї держави (чи держав¹⁹). Із хорватською та боснійською мовами її єднає ієкавська вимова давнього □

Відомий чорногорський мовознавець В. Никчевич справедливо зазначає, що в основі чорногорської, сербської, хорватської та боснійської мов лежить єдина штокавська система, але із соціолінгвістичного, мовно-етнічного, культурологічного й психологічного поглядів вони становлять окремі мови, що підтверджує,

¹⁵ Nikčević V. Pravopis crnogorskog jezika. — Cetinje, 1996. — S. 44–45, 47–48.

¹⁶ У переліку подаємо і графеми **Ž, ž** (у кирилиці — **Ѕ, ѕ**), виділені жирним шрифтом, що служать для позначення африкати /dz/, яка трапляється в низці топонімів (*Malenča*) та антропонімів (*Čano Boročan*, *Burčan*). У деяких словах, де вона попередньо вживалася, у чорногорських говірках протягом ХХ ст. ця фонема змінилася в /z/. Тому графему для позначення африкати /dz/ сьогодні немає сенсу вводити в чорногорську абетку (як фонема вона має чергуватися з фонемою /c/). У більшості слів, де вона використовувалася впродовж історичного розвитку мови (напр.: *biča*, *bičin*, *brončin*, *činčula*, *čanovijet*, *čipa*, *občovina*, *čera*, *Borčan*, *Burčan*(ovija i iā.), *ñüīāīāī³ āēēāā³ōūñū īdēāīēñiā /z/. Iiō.:* *biza*, *bizin*, *bronzin*, *Burzanovija*, *Zano*, *zera* тощо).

¹⁷ Perović M., Silić J., Vasiljeva Lj. Pravopis crnogorskoga jezika. — Podgorica, 2010. — S. 15.

¹⁸ Принагідно зазначимо, що в наш час відбувся поділ православної церкви в Чорногорії на чорногорську і сербську.

¹⁹ Ще з часів завоювання Зети Рашкою (Сербією) Чорногорія періодично перебувала у складі Сербії, пізніше — Королівства сербів, хорватів, словенців, Королівства Югославії, СФРЮ, потім — її наступниці Союзнаї Республіки Югославії та Сербії і Чорногорії, офіційно виникла 27 квітня 1992 р. (побутували ще й назви «Нова Югославія», «Третя Югославія» на відміну від «Першої Югославії» (1918–1941 рр.) й «Другої Югославії» (1945–1992 рр.).

власне, мозаїка сербсько-хорватських діалектів. На відміну від чорногорської мови, якій властива однорідна діалектна база, у хорватській, крім штокавського діалекту, є чакавський та кайкавський, а в сербській — призренсько-тимоцький («призренсько-тимоцькі діалекти значно відрізняються від [інших] штокавських», — цитує В. Никчевич Д. Брозовича)²⁰. Учений наводить твердження Р. Катичича, що змішування діалектів і говорів, на якому послідовно акцентують мовознавці, створює враження, що «не можна провести межі, яка б відокремлювала різні, хоча й близькі, споріднені мови»²¹. За В. Никчевичем, мова характеризується не лише системою — про її існування свідчать генеза, розвиток, функції, які вона виконує, тобто вся її історія, все, що містить у собі такі лінгвістичні поняття, як історія мови, граматики, словниковий склад, діалектологія. Акцентування лише на системних ознаках, на думку вченого, залишає в тіні всі інші функції, які повинна виконувати мова і завдяки яким її розпізнають як національну. А це означає, що, будуючи системну структуру мови незалежно від народу, який є її творцем і носієм, способу існування та функціонування мови, ми знеособлюємо її та приводимо до зубожіння²². Цей погляд В. Никчевич протиставляє поширеній думці про те, що чорногорці є частиною сербського народу, а отже, чорногорська мова — складник сербської. Таке помилкове, на думку автора, переконання сформувалося під впливом «моногенної» мовної теорії В. Караджича, а також тенденції до уніфікації кодифікованої норми сербсько-хорватської літературної мови, що наочно виявилася в граматиці О. Белича, де чорногорська — науково та офіційно — трактується як її складова частина²³.

У середині 90-х років ХХ ст. Чорногорський ПЕН-клуб та Чорногорське товариство незалежних літераторів офіційно виступили проти нейтралізації чорногорської мови, її денационалізації та асиміляції сербською мовою. Було опубліковано декларацію Чорногорського ПЕН-клубу, що мала назву «Мова як вітчизна»²⁴. Матиця чорногорська саме в той час, коли було зроблено цю заяву,

²⁰ Nikčević V. Štokavski dijasistem. — Cetinje, 1998. — S. 34–36.

²¹ Ibid. — S. 63–64.

²² Nikčević V. Crnogorski jezik // Pošetnik o Crnoj Gori i Crnogorstvu. — Cetinje, 1996. — S. 91–101.

²³ Nikčević V. Reagovanje // Monitor. — 1996. — 26 jul. — S. 3.

²⁴ «З розпадом СФР Югославії сербсько-хорватська вийшла з ужитку в усіх її колишніх республіках, у яких вона попередньо була офіційною. Хорвати однозначно висловилися за хорватську, серби — за сербську, мусульмани-босняки — за боснійську мови. Отже, з чотирьох народів, для яких сербсько-хорватська була офіційною, лише чорногорці у «свою» найновішу Конституцію внесли положення, що їхня рідна мова має назву іншого народу й нації, що безпрецедентно з наукового та політичного погляду... Під поняттям «чорногорська мова» ми не маємо на увазі окремої з погляду системи мови, а одну з чотирьох зазначених назв (чорногорська, сербська, боснійська, хорватська), якою чорногорці називають свою частину штокавської системи як спільного надбання з мусульманами, сербами, хорватами... Чорногорська мова з генетичного, типологічного погляду і з огляду на структуру є нічим іншим, як підсистемою, варіантом слов'янської мовної системи, вона оформилась як народна мова від виникнення та розвитку дуклян / зетчан — чорногорців. Як така вона має свої фонологічні, просодичні, морфологічні, синтаксичні, семантичні, лексико-фразеологічні, правописні та інші особливості, власну історію та власну літературу. Це ж стосується сербської, хорватської, боснійської мов. Сьогодні чорногорська мова в Конституції Республіки Чорногорії трактується як сербська мова, і таким чином стираються всі її особливості, а її літературна і практична реалізація відкидається й перебуває під загрозою. Тому ми вимагаємо, щоб у Конституції Республіки Чорногорії мова чорногорців називалася чорногорською, що з наукового погляду правильно, а з політичного — необхідно. Конституційним перейменуванням чорногорської мови на сербську de jure чорногорці перейменовуються на сербів, що є лінгвогеноцидом чорногорського народу. Ми апелюємо до чорногорської культурної і наукової громадськості, щоб вона належним чином ставилася до своєї мови: плекала її, шанувала, цінувала, вивчала, як це роблять усі культурні та цивілізовані народи, бо це одна з важливих умов свободи й існування» (Jezik kao domovina. Deklaracija crnogorskog P.E.N. centra o ustavnom položaju crnogorskog jezika // Pravopis crnogorskog jezika. — Cetinje, 1996. — S. 5–6).

опублікувала перший том монографії В. Никчевича «Чорногорська мова», що стала основою для викладання цієї мови в університетах і за межами держави²⁵.

На проблемах охорони та збереження «малих» мов зосередив увагу міжнародний конгрес ПЕН-клубу, що відбувся 1993 р. у Сантьяго де Кампостелла. Ця найбільша у світі організація літераторів і видавців вказала на обов'язок міжнародних організацій (ЮНЕСКО та інших) захищати мови, які перебувають під загрозою зникнення, визначивши для цього відповідні форми діяльності на національних та міжнародних рівнях. Спираючись на документ, ухвалений конгресом, на пропозицію Чорногорського ПЕН-клубу на LXII конгресі Міжнародного ПЕН-клубу в Австралії (1998 р.) обговорювалися питання про заходи щодо захисту чорногорської мови та літератури.

Водночас певна частина чорногорської інтелігенції, особливо та, яка пов'язана передусім з органами державного управління і просербськи зорієнтована, негативно реагувала на ці події: «У Чорногорії також існують сепаратистські сили. Вони вже давно говорять про те, що чорногорці не є сербами, оголосили Мирославове євангеліє чорногорською культурною пам'яткою, підбурюють до відмови від кирилиці, вимагають автокефальної церкви, навіть почали видумувати чорногорську мову!»²⁶. Зазначимо, що на науковій конференції в Белграді та Цетине 1993 р., присвяченій спадщині П. II Петровича Негоша, висловлювалися думки на зразок: герої його «Гірського вінця» — це «чорногорці, частина сербського народу»²⁷. Принагідно зазначимо, що в Чорногорії до 2006 р. в офіційному використанні була сербська мова з іскавською вимовою, і сьогодні нею і далі користуються, незважаючи на офіційний статус чорногорської мови.

То все ж якою мовою пишуть і розмовляють чорногорці? Сербські вчені Д. Петрович, Р. Симич, М. Ковачевич, М. Шчепанович, Р. Мароєвич, нещодавно померлі Б. Брборич, П. Івич та інші досі твердять (твердили), що сербською. Цієї ж думки дотримуються, називаючи В. Никчевича та інших своїх противників «лінгвомеханіками» (тобто авторами штучної мови) чи «полілінгвістами»²⁸, і деякі чорногорські мовознавці — Б. Остоїч, П. Газивода, С. Калєжич та ін.²⁹ Вони так само вважають, що мова, якою користуються чорногорці й серби, є сербською, а отже, відмінною від мови хорватів та мусульман-босняків, що «означає заперечення чорногорців як нації»³⁰.

Різні думки, пов'язані з існуванням / неіснуванням чорногорської мови, своїм підґрунтям мають контрверсійні погляди істориків та філологів, які стосуються походження чорногорців як окремого народу. Відомою є зазначена теза про те, що чорногорці — частина сербського народу³¹. Протилежну думку висловлює В. Никчевич, стверджуючи, що існує спадковість у розвитку мови дуклян / зетчан / чорногорців. Термін «сербство» (від серби), який використовувався в Чорногорії, автор тлумачить як такий, що з'явився вже на початку XVII ст. у писемних пам'ятках і означав належність православних чорногорців до сербського патріархату в м. Печі (1557–1776 рр.), отже, як спільність із сербами на ґрунті православної віри. Тому він розглядає це поняття як синонім до поняття «сербська віра» (srpska vjera) та «сербський обряд» (srpski obred). Після 1833 р. у

²⁵ Perović S. Politički simpozijumi o jeziku. Lingvomehaničari // Liberal.— 1990.— 20 okt.— S. 9.

²⁶ Nikčević V. Asimilacija i disimilacija // Monitor.— 1996.— 26 jul.— S. 2–3.

²⁷ Nikčević V. Bliski ali različiti // Ibid.— 1996.— 26 jan.— S. 39–40.

²⁸ Ostojia B. Književni jezik u Crnoj Gori i Vukova reforma // Vuk Stefanović Karadžić i Crna Gora.— Titograd, 1987.— S. 9.

²⁹ Gazivoda P. Jezičke vjetrometine // Monitor.— 1997.— 21 nov.— S. 44–45.

³⁰ Perović S. Op. cit.— S. 9.

³¹ Radonjević S. Intervju. Crnogorski je superiorniji od srpskog // Liberal.— 1995.— 20 okt.— S. 10–11.

ської мови. На початку 2008 р. створено Раду з питань стандартизації чорногорської мови. Таким чином, є всі передумови для вирішення питання статусу чорногорської мови як офіційної в незалежній Чорногорії. Виняткова роль у цих здобутках належить нещодавно померлому акад. В. Никчевичу та його учням.

Звернемо увагу і на спектр функціонування чорногорської мови та порівняємо його з іншими мовами штокавської діасистеми. Він охоплює десять сфер: художню літературу, періодику, освіту, адміністрування, науку, культурні та інші установи, церкву, театр, радіо, телебачення (див. табл.).

Окремі з наведених сфер (йдеться про культурні та інші установи чи театр тощо) переважно не беруться до уваги в процесі дослідження літературних мов націй з достатньо тривалим періодом існування, оскільки загальновідомо, що кожна нація, зокрема слов'янська, має свій професійний національний театр, а також культурні установи. Однак, зважаючи на соціолінгвальну ситуацію, що склалася в новостворених державах, де мовні різновиди колись локального характеру почали розглядати як національні мови, ці сфери для нас також цікаві, оскільки власне в культурних установах на зазначених теренах зазвичай зароджувалися тенденції до мовної ідентифікації, які згодом завершилися створенням нових мовних проектів³⁷. Такою, наприклад, була діяльність Матиці чорногорської³⁸, Чорногорського ПЕН-клубу³⁹ та Товариства незалежних літераторів⁴⁰ —

³⁷ Виходимо з тези Роджера Т. Белла, який відзначав провідну роль інтелектуальної еліти у створенні мовних проектів: «Досі ми не звертали уваги на питання, хто ж має вирішальний голос у справі мовного планування в країнах, що розвиваються (циніки стверджують, що в інших так само). Відповідь може бути одна: еліта» (*Aăĕĕ D. O. Социолінгвистика: цели, методы, проблемы.* — М., 1980. — С. 221).

³⁸ Матиця чорногорська — культурно-просвітня організація, заснована 1993 р., метою якої є плекання й розвиток культурної ідентичності чорногорців та інших народів, що проживають на території Чорногорії, у духовній, науковій, художній сферах, утвердження та зміцнення культурного самоусвідомлення чорногорців на батьківщині та за її межами. Матиця є видавцем періодичних видань, монографій та збірників статей, організатором публічних лекцій тощо, нараховує понад 500 членів, які працюють у її чотирьох відділеннях: науки; літератури, мистецтва, мови; освіти та культури і співробітництва з чорногорцями за межами Чорногорії. Головою Матиці чорногорської обрано письменника Б. Баневича, генеральним секретарем — публіциста М. Шпадиєра. 17 лютого 2000 р. Матиця чорногорська прийняла відому відозву «Чорногорська як рідна мова», де обґрунтувала необхідність називання рідної мови чорногорців «чорногорською мовою», а також виступила за проголошення чорногорської офіційною мовою в Чорногорії, вимагаючи, щоб загальна мовна політика в країні ґрунтувалася на міжнародних стандартах і щодо національних меншин, які проживають на території Чорногорії (*Program Matice crnogorske.* — Podgorica, 1999).

³⁹ Чорногорський ПЕН-клуб спочатку існував як секція Хорватського ПЕН-клубу. Його членами тоді були письменники, які вийшли з офіційної спілки письменників Чорногорії і виступили проти так званого Меморандуму Сербської академії наук і мистецтв, що був великосербським проектом: Є. Бркович, М. Ломпар, С. Вуйович, М. Попович, М. Павлович, З. Станоевич, С. Зекович, Б. Цимеш та ін. (усього 12 осіб). З 1990 р. офіційно існує як Чорногорський ПЕН-клуб, який діє згідно з правилами Міжнародного ПЕН-клубу, співпрацюючи з ПЕН-клубами всіх країн за винятком Сербського, що не визнає особливостей і традицій самостійної чорногорської культури, вважаючи її частиною сербського корпусу. Чорногорський ПЕН-клуб, відповідно до своєї програми та статуту, виступає за плекання національної чорногорської культури, але не в розумінні протиставлення чорногорської культури національним культурам інших народів, а за умови співпраці з ними, особливо з тими, які населяють Чорногорію. Головою Чорногорського ПЕН-клубу є С. Перович, секретарем — С. Вуйович (*Crnogorski P.E.N. Centar. Dosije 1993–1997.* — Cetinje, 1997).

⁴⁰ Спілка заснована чорногорськими письменниками 1990 р. як альтернативна офіційно існуючій тоді спілці письменників Чорногорії / Югославії, що під час військового конфлікту на початку 90-х років організувала у своєму приміщенні склад зброї і була допоміжним військовим формуванням. Метою діяльності Товариства незалежних літераторів є підтримка сучасних письменників, які пишуть чорногорською мовою, та пропагування чорногорської літературної спадщини. Голова — письменник М. Попович (*Statut Udruženja nezavisnih književnika Crne Gore.* — Cetinje, 1998. — 18 s.).

для чорногорців ⁴¹, Загребського мовного товариства, згуртованого навколо часопису «Мова» (про що свідчать публікації 80-х років) та Матиці хорватської — для хорватів ⁴², Матиці босняків — для босняків-мусульман.

Як видно з поданої таблиці, мови, що набули статусу офіційних (чи державних), мають широкі можливості для їхнього використання в усіх сферах життя у своїх державах. Отримання такого статусу чорногорською мовою сьогодні, на жаль, свідчить, що їй поки що не вдається повністю охопити освіту, науку та засоби масової інформації, оскільки в адміністративній сфері продовжує функціонувати сербська мова.

Ò à á ě è ö ŷ

Функціональний спектр штокавських мов				
Сфери	Сербська	Хорватська	Боснійська	Чорногорська
Худ. література	+	+	+	+
Періодика	+	+	(+)	+/-
Освіта	+	+	(+)	+/-
Адміністрування	+	+	(+)	-
Наука	+	+	(+)	+/-
Культ. установи	+	+	+	+
Церква	+	+	+	+
Театр	+	+	+	+
Радіо	+	+	(+)	+/-
Телебачення	+	+	(+)	+/-

Примітка. Знак + — використання мови в певній сфері; (+) — використання офіційної мови разом з іншими офіційними мовами; знак +/- — неповне охоплення мовою певної сфери; - — неохоплення мовою певної сфери.

Сформована владою Рада з питань стандартизації чорногорської мови мала укласти правопис, граматику та словник. Робота над граматикою майже завершена, однак дивує той факт, що в цей короткий період, поки триває укладання важливих посібників з чорногорської мови, не використовуються правопис і граматика В. Никчевича, який є засновником наукової монтенегристики, що відразу відкрило б шлях чорногорській мові. Досі в зазначених сферах дотримуються сербського правопису.

Що ж до питань чорногорської мовної проблематики, то особливо важливу роль відіграв міжнародний науковий симпозіум «Норма і кодифікація чорногорської мови» (2004 р.), організований Інститутом чорногорської мови і мовознавства в Цетине, на якому вчені-славісти підтримали нормування специфічних мовних особливостей чорногорської мови та запровадження її як офіційної. З усіх учасників лише двоє сербських лінгвістів (Р. Марєвич і Б. Брборич) не підтримали існування окремої чорногорської мови. Отже, від інших мов штокавської ді-

⁴¹ Оскільки чорногорська мова лише недавно набула статусу офіційної, зазначені культурні установи і сьогодні є осередками її поширення.

⁴² Матиця хорватська, заснована 1842 р., функціонувала в царині публікування й пропагування національної літератури, просвіти та культури. 1967 р. прийняла «Декларацію про назву й становище хорватської літературної мови» і започаткувала так звану хорватську весну, внаслідок чого 1972 р. її діяльність було заборонено, а 1980 р., за рішенням суду, Матицю було офіційно закрито. Після демократичних змін 1989 р. її знову відновлено. Теперішній голова Матиці хорватської — І. Жидич (Matica hrvatska 1842–1997.— Zagreb, 1997.— 96 с.).

системи чорногорську відрізняє ще й те, що хоч її норма описана, вона не запроваджена в загальне використання в Чорногорії, незважаючи на статус офіційної.

Цікаво, що проведене нами соціологічне опитування серед мешканців Чорногорії ще 2001 р. виявило, що чорногорська мова найближчим часом отримає статус офіційної. За такий її статус тоді висловилося 87% дорослого населення, 57% студентів, 77 % учнів старших класів з опитаних нами методом анкетування респондентів. За статистичними підрахунками методом безповторної вибірки, 76% мешканців країни вже тоді були прихильниками чорногорської мови як офіційної (похибка вибірки становила +/- 6,7%).

Підсумовуючи викладене, з'ясуємо функції, які має виконувати стандартна мова в спільнотах з урахуванням деяких сучасних соціолінгвістичних теорій: об'єднання (поєднувати різні діалекти; уможливлувати ідентифікацію особистості з колективом, у цьому випадку — з національною спільнотою); відмежування (протиставлятися іншим мовам, визначати національну ідентичність, налагоджувати в спільноті емоційні зв'язки); престижу (свідчити про високу суспільну організацію спільноти, можливість створення національної держави, яка забезпечує рівноправність з іншими мовами); регулювання відносин (запроваджувати кодифіковані норми, що є мірилом правильності, давати можливість оцінити варіанти, які використовуються, забезпечувати в певному сенсі свідоме існування норми)⁴³.

Стандартна мова (англ. standard language, нім. Standardsprache), за П. Хіллом та В. Леманном, це «мова, що диференціюється “омнівалентсією” (вона також називається “полівалентсією” і є тим, що пропонує для кожної галузі діяльності як характеристики сучасного суспільства прийнятний функціональний стиль), має чітку закодовану та надрегіональну норму»⁴⁴; за Д. Брозовичем, це «соціолект з ясною нормою (розподілом на правильне і неправильне), призначений для використання в державному адмініструванні, школах, повсякденному спілкуванні й художній літературі....», «автономний вид мови, завжди нормований та функціонально полівалентний»⁴⁵. Празькі лінгвісти сформулювали й деякі вимоги до стандартної мови: з одного боку, це еластична стабільність, певний ступінь кодифікації чи норми, наявності в граматиці й словнику, посиленої контролем над мовленням і письмом (особливо в процесі навчання), а з другого — механізм, який би уможливлував модифікацію й розвиток з огляду на лексику, стилістику та синтаксис⁴⁶. Важливою особливістю стандартної мови є її інтелектуалізація — такий ступінь розвитку, який уможливило створення точних абстрактних понять; інтелектуалізація включає три етапи: зрозумілості (на рівні розмовної мови), визначення (на рівні практичних технологій застосування) і точності (на рівні наукової мови)⁴⁷.

Стандартна мова діє як норма, більше чи менше віддалена від загальнозвичайної мови, наближаючись тим самим до традиційної «*langue*». Разом з тим вона спирається на деякі існуючі варіанти і в цьому розумінні є суспільно визначеною. Стандартна мова тісно пов'язана з літературною традицією (наприклад, мова письменників-класиків надзвичайно близька до неї або збігається з нею).

⁴³ Gavrin P., Mathiot M. Problem in Language and Culture // Readings in the Sociology of Language.— The Hague ; Paris, 1968.— S. 48–57; Piotrowski A., Ziolkowski M. Zróżnicowanie językowe a struktura społeczna.— Warszawa, 1976.— 177 s.; Hill P., Lehmann V. Glossary // Standard language in the Slavic Word.— München, 1988.— S. 155–163.

⁴⁴ Hill P., Lehmann V. Op. cit.— S. 155–163.

⁴⁵ Brozović D. Standardni jezik.— S. 28.

⁴⁶ Пражский лингвистический кружок : Сб. науч. тр.— М., 1967.— 558 с.

⁴⁷ Piotrowski A., Ziolkowski M. Op. cit.— S. 119.

ЮРИДИЧНА ЛІНГВІСТИКА В УКРАЇНІ: ЗДОБУТКИ І ПЕРСПЕКТИВИ ¹

У статті обговорюється проблема становлення і розвитку юридичної лінгвістики як окремої науки в Україні, обґрунтовуються підстави виділення її в окрему наукову спеціальність, акцентується увага на літературі українських учених — мовознавців і юристів — із цієї проблематики.

Ключові слова: юридична лінгвістика, правові проблеми мови, мовні проблеми права.

Уже не раз відзначалося, що для розвитку наукової думки в кінці ХХ — на початку ХХІ ст. характерними є не лише процеси диференціації, а й інтеграції наук. Наслідком таких процесів є те, що на стику окремих галузей виникають нові науки, як наприклад, математична логіка, хімічна фізика, економічна геологія, військова географія, технічна естетика та ін. Перелік спеціальностей, за якими проводиться захист дисертацій на здобуття наукових ступенів кандидата і доктора наук в Україні, свідчить про те, що нині практично немає таких галузей знань, до яких не входили б науки, які виникли на стику двох галузей ². Сказане повною мірою стосується й філологічної та юридичної галузей науки, на стику яких виникла і розвивається юридична лінгвістика ³.

Щодо того, чи може юридична наука займатися стиковими проблемами, то думки вчених-юристів іноді зовсім полярні. Зокрема, А. Ф. Шебанов, вважаючи предметом юриспруденції державу і право, категорично виступає проти захоплення юристів проблемами, що виходять за межі вчення про державу і право й стосуються питань філософії, соціології, політології та інших наук ⁴ (від себе додамо: і лінгвістики). Д. А. Керімов, навпаки, вважає за необхідне вихід юридичної науки за традиційні межі дослідження лише держави і права, стверджуючи при цьому, що такий підхід слід вважати для юриспруденції не недоліком, а благом, свідченням її активної участі в комплексному розв'язанні практичних проблем ⁵.

¹ Пропонована стаття є розширеним варіантом доповіді на міжнародній науковій конференції «Українське мовознавство: стан і перспективи розвитку» (27–28 жовтня 2010 р.), присвяченій 80-річчю Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України.

² Перелік спеціальностей, за якими проводиться захист дисертацій на здобуття наукових ступенів кандидата наук і доктора наук, присудження наукових ступенів і присвоєння вчених звань // Бюлетень Вищої атестаційної комісії України.— 2003.— № 9.— С. 2–19.

³ Термін *юридична лінгвістика* вперше ввів у науковий обіг німецький учений А. Подлех у своїй праці «Юридична лінгвістика», що побачила світ у Мюнхені 1976 р. В Україні цей термін набув поширення насамперед у працях автора статті.

⁴ Шебанов А. Ф. Повышение творческой роли права — важное направление общетеоретических исследований // Актуальные проблемы теории социалистического государства и права.— М., 1974.— С. 121.

⁵ Керимов Д. А. Общая теория государства и права : Предмет, структура, функции.— М., 1977.— С. 36.

Якщо лінгвістика — наука про мову, її сутність, будову, функціонування та розвиток ⁶, правознавство — наука про об'єктивні закономірності розвитку держави і права, їх місце і роль у суспільному житті ⁷, то юридична лінгвістика — це міждисциплінарна наука про роль і функції мови в юридичній теорії та практиці. Об'єктом юридичної лінгвістики є мова, яка функціонує в царині юридичної науки й освіти, правотворчій, правозастосовній практиці й судочинстві.

Загальновідомо, що будь-яка нова наука з'являється тоді, коли нагромаджується достатня кількість спеціальних праць із певної проблематики. Проведений нами на початку ХХІ ст. аналіз засвідчив, що у вітчизняній і зарубіжній науці вже чимало зроблено для розв'язання теоретичних і практичних проблем, які перебувають на стику лінгвістичної та юридичної науки, свідченням чого є численні праці, опубліковані як в Україні, так і за її межами. Отже, настав час узагальнити доробок учених, лінгвістів та юристів і резюмувати: юридична лінгвістика отримала статус окремої науки і перебуває на початковому етапі свого розвитку.

Перші кроки на шляху розв'язання цього важливого завдання ми спробували зробити, опублікувавши протягом 2001–2006 рр. низку праць на сторінках юридичних і лінгвістичних видань, які побачили світ як в Україні, так і за кордоном ⁸, а також навчальний посібник «Вступ до юридичної лінгвістики» ⁹. Основну увагу в цих працях зосереджено на обґрунтуванні статусу юридичної лінгвістики як окремої науки і навчальної дисципліни, її місця серед інших наук, зв'язків з іншими юридичними і неюридичними науками тощо. Ці праці викликали резонанс у наукових колах. Лише протягом 2003 р. побачили світ три рецензії на посібник «Вступ до юридичної лінгвістики», опубліковані на сторінках юридичних і філологічних видань ¹⁰. Автори рецензій на посібник, відгуки вчених на інші наукові праці не лише схвалювали ідеї, висловлені нами, але й вели дискусії стосовно окремих положень, вносили свої пропозиції щодо проблематики подальших наукових пошуків ¹¹.

⁶ Карпенко Ю. О. Мовознавство // Українська мова : Енциклопедія / Редкол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови).—3-є вид., зі змінами і доповненнями.— К., 2007.— С. 381.

⁷ Бобровник С. В. Правознавство // Юридична енциклопедія : В 6 т.— К., 2003.— Т. 5.— С. 46; Шемшученко Ю. С. Юридична наука // Там же.— К., 2004.— Т. 6.— С. 472.

⁸ Див., наприклад, праці автора статті: Юридична лінгвістика — нова наукова спеціальність // Вісн. Львів. ін-ту внутрішніх справ.— 2001.— № 2.— С. 287–295; Методологія юридичної лінгвістики // Наук. вісн. Нац. академії внутрішніх справ України.— 2001.— № 5.— С. 328–331; Юридична лінгвістика як наука і навчальна дисципліна // Право України.— 2002.— № 7.— С. 102–106; Zadania lingwistyki prawa jako nauki i dyscypliny dydaktycznej // Przegląd Policyjny.— Szcztytno.— 2002.— N 2 (66).— S. 33–37; Юридическая лингвистика как наука и учебная дисциплина // Актуальные проблемы реформирования правовой системы Российской Федерации : В 3 ч.— Белгород, 2002.— Ч. 2.— С. 326–330; Predmet právnickej lingvistiky ako vedy a učebnej disciplíny // Policajná teória a praxe.— Bratislava.— 2003.— N 2.— S. 61–64.

⁹ Прадід Ю. Ф. Вступ до юридичної лінгвістики : Навч. посібник.— Сімферополь, 2002.— 104 с.

¹⁰ Сімонок В. П. Мовна підготовка — невід'ємна складова частина фахової підготовки юриста // Вісн. Нац. ун-ту внутрішніх справ.— 2003.— Вип. 21. Ч. 2.— С. 219–221; Токарська А. С. Юридична лінгвістика — новий напрямок у науці // Вісн. Луган. академії внутрішніх справ МВС ім. 10-річчя незалежності України.— 2003.— Вип. 1.— С. 225–229; Сімонок В. П. Нові горизонти мовознавчої науки // Культура народів Причорномор'я.— 2003.— Вип. 37.— С. 404–405.

¹¹ Докладніше про це див.: Прадід Ю. Ф. Становлення юридичної лінгвістики як окремої науки в Україні (короткий огляд) // Юридична лінгвістика : Темат. бібліограф. довідник / Уклад. Ю. Ф. Прадід.— Сімферополь, 2003.— С. 3–10.

Продовженням роботи з узагальнення творчого доробку вчених у галузі юридичної лінгвістики став і тематичний бібліографічний довідник «Юридична лінгвістика»¹², у якому нарахується понад 500 позицій. Принагідно зауважимо, що цей перелік далеко не повний, адже через об'єктивні й суб'єктивні причини до нього не ввійшла низка праць, опублікованих як в Україні, так і, особливо, за її межами.

Слід відзначити, що помітну роль у становленні вітчизняної юридичної лінгвістики відіграли праці таких учених-юристів й учених-лінгвістів, як М. Антонович, Н. Артикуца, Л. Дадерко, Т. Демченко, О. Копиленко, М. Коржанський, Т. Литвин (Будко), М. Мацкевич, О. Підпригора, А. Токарська, З. Тростюк, І. Філіпчук, Є. Харитонов, Л. Чулінда, О. Юрчук та ін., які побачили світ у кінці ХХ — на початку ХХІ ст. на сторінках юридичних і філологічних видань¹³. Вагомий внесок у розроблення теоретичних і практичних проблем юридичної лінгвістики зробили російські вчені О. Александров, В. Баранов, Н. Власенко, О. Галяшина, М. Голєв, М. Горбаневський, Т. Губаєва, Н. Івакіна, Н. Калініна, Д. Керімов, Т. Кухарук, Н. Хабібуліна, А. Черданцев та ін. Принагідно зауважимо, що в радянський час дослідженням проблем юридичної лінгвістики не приділялося достатньої уваги. Однак заради справедливості слід сказати, що саме тоді юридична лінгвістика почала формуватися як самостійний напрям наукових досліджень завдяки працям відомих радянських учених-правознавців А. Піголкіна, Є. Подголіна, В. Савицького, А. Ушакова та ін.

На початку ХХІ ст. в Україні з'являються й перші дисертаційні роботи з юридичної лінгвістики, написані як юристами, так і лінгвістами, які умовно можна об'єднати під рубриками «Мовні проблеми права» і «Правові проблеми мови». Першою ластівкою в юристів була кандидатська дисертація З. Тростюк «Поняттєвий апарат Особливої частини Кримінального кодексу України» (2000 р.), у мовознавців — дисертація О. Данилевської «Мовна політика Центральної Ради, Гетьманату та Директорії УНР» (2004). Усього ж із початку ХХІ ст. українські вчені захистили 16 кандидатських дисертацій із юридичної лінгвістики, з яких сім — з лінгвістики і дев'ять — з права¹⁴. Дисертаційні праці юристів присвячені проблемам, пов'язаним з удосконаленням лінгвістичного

¹² Юридична лінгвістика : Тематичний бібліографічний довідник / Уклад. Ю. Ф. Прадід.— Сімферополь, 2003.— 48 с.

¹³ Для прикладу назвемо лише деякі з них, що опубліковані на сторінках часопису «Право України»: Демченко Т., Філіпчук І. Українська мова — правові проблеми // Право України.— 1996.— № 7.— С. 47–50; Артикуца Н. Нові підходи до мовної підготовки майбутніх юристів і викладачів права // Там же.— 1997.— № 12.— С. 58–60; Копиленко О. Мовні проблеми в українській політичній думці та законодавстві 1917–1920 рр. // Там же.— 1998.— № 9.— С. 44–48; Леоненко М. Правові питання визначення принципу національної мови в кримінальному судочинстві // Там же.— 1999.— № 4.— С. 66–67, 78; Антонович М. Законодавство України та зарубіжних країн щодо статусу державної мови (порівняльний аспект) // Там же.— 1999.— № 6.— С. 73–74, 83; Токарська А. Культура ділового мовлення: стан і проблеми // Там же.— 1999.— № 11.— С. 58–60; Тростюк З. Щодо назв у понятійному апараті Особливої частини Кримінального кодексу України // Там же.— 1999.— № 12.— С. 77–80.

¹⁴ Докладно про це див.: Прадід Ю. Ф. Проблеми юридичної лінгвістики у дисертаційних дослідженнях українських учених // Науковий вісник Юридичної академії Міністерства внутрішніх справ.— 2003.— № 3.— С. 55–62; Прадід Ю. Ф. Юридико-лінгвістичні проблеми в дисертаційних дослідженнях українських учених-правознавців // Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженнях молодих учених.— 2004.— Вип. 5.— С. 167–180.

забезпечення розвитку юридичної науки та освіти (В. Радецька, С. Зархіна¹⁵), правотворчої (З. Тростюк, С. Кравченко, Л. Рапацька, Є. Ткаченко¹⁶) і правозастосовної практики (Л. Чулінда, П. Балтаджі¹⁷), судочинства (М. Леоненко¹⁸). Об'єктом досліджень лінгвістів є правові проблеми української мови в різні історичні епохи (О. Данилевська, С. Яременко¹⁹), мовне забезпечення законодавчих процесів (В. Рогожа, Н. Коваль, О. Білоусова²⁰), судова комунікація (О. Дьомкіна, О. Діомідова²¹), написані на матеріалі української, російської та англійської мов.

Аналіз проблематики перелічених вище дисертаційних робіт свідчить про те, що настав час і ВАК України визнати юридичну лінгвістику як окрему наукову спеціальність. До речі, це питання обговорювалося нами ще в 2001 р.²² Зокрема, констатувалося, що якщо вести мову про юридичну лінгвістику як про окрему наукову спеціальність, то виникає закономірне запитання: до якої галузі науки її відносити: 10 — філологічні науки чи 12 — юридичні науки? Проаналізувавши перелік спеціальностей, за якими проводиться захист дисертацій в Україні, ми дійшли висновку, що за аналогією до спеціальностей 02.00.04 — фізична хімія, яка належить до галузі хімічних наук, 04.00.19 — економічна геологія, яка належить до галузі геологічних наук, 19.00.06 — юридична психологія, яка належить до галузі психологічних наук, та ін., юридичну лінгвістику слід віднести до філологічних наук.

З якої галузі присуджувати науковий ступінь зі спеціальності «Юридична лінгвістика»? Тим же інструктивним циркуляром передбачено присудження наукових ступенів із двох і більше галузей науки, як-от: зі спеціальності 04.00.22 — «Геофізика» — геологічних і фізико-математичних наук; зі спе-

¹⁵ Радецька В. Я. Мова науки криміналістики : Автореф. дис. ... канд. юрид. наук.— К., 2002.— 18 с.; Зархіна С. Е. Мова як предмет філософсько-логічного аналізу (історичний аспект) : Автореф. дис. ... канд. юрид. наук.— Х., 2005.— 20 с.

¹⁶ Тростюк З. А. Понятійний апарат особливої частини Кримінального кодексу України : Автореф. дис. ... канд. юрид. наук.— К., 2000.— 16 с.; Кравченко С. П. Мова як фактор правоутворення та законотворення : Автореф. дис. ... канд. юрид. наук.— О., 2000.— 20 с.; Рапацька Л. П. Правове регулювання мовної політики в Україні наприкінці XVIII — на початку ХХІ ст. (на матеріалі Криму) : Автореф. дис. ... канд. юрид. наук.— К., 2005.— 17 с.; Ткаченко Є. В. Конституційно-правове регулювання мовних відносин: порівняльний аспект : Автореф. дис. ... канд. юрид. наук.— Х., 2009.— 17 с.

¹⁷ Чулінда Л. І. Юридіко-лінгвістичне тлумачення текстів нормативно-правових актів : Автореф. дис. ... канд. юрид. наук.— К., 2003.— 17 с.; Балтаджі П. М. Юридична мова правозастосовних актів : Автореф. дис. ... канд. юрид. наук.— К., 2008.— 17 с.

¹⁸ Леоненко М. І. Принцип національної мови у кримінальному судочинстві України : Автореф. дис. ... канд. юрид. наук.— К., 2001.— 20 с.

¹⁹ Данилевська О. М. Мовна політика Центральної Ради, Гетьманату та Директорії УНР : Автореф. дис. ... канд. філол. наук.— К., 2004.— 24 с.; Ярмоленко С. А. Мовне питання в науково-публіцистичних джерелах кінця ХІХ — початку ХХ ст. : Автореф. дис. ... канд. філол. наук.— К., 2004.— 21 с.

²⁰ Рогожа В. Г. Засоби вираження вольової модальності в текстах кодексів України : Автореф. дис. ... канд. філол. наук.— К., 2005.— 24 с.; Коваль Н. Є. Мовні засоби аргументації в юридичному дискурсі (на матеріалі англійських законодавчих та судових документів) : Автореф. дис. ... канд. філол. наук.— О., 2007.— 20 с.; Білоусова О. І. Граматична специфіка мови українського законодавства : Автореф. дис. ... канд. філол. наук.— Д., 2010.— 21 с.

²¹ Дьомкіна О. В. Прагмалінгвістичні особливості мовлення суддів Верховного Суду США : Автореф. дис. ... канд. філол. наук.— К., 2010.— 20 с.; Діомідова О. Ю. Еволюція стратегії і тактики переконання у сфері судової діяльності : Автореф. дис. ... канд. філол. наук.— Х., 2010.— 19 с.

²² Прадід Ю. Ф. Юридична лінгвістика — нова наукова спеціальність // Вісн. Львів. ін-ту внутрішніх справ.— 2001.— № 2.— С. 287–295.

ціальності 09.00.07 — «Етика» — філософських, історичних і соціологічних наук; зі спеціальності 20.02.04 — «Військова географія» — військових, фізико-математичних, технічних, географічних наук; зі спеціальності 21.02.03 — «Цивільна оборона» — хімічних, біологічних, технічних, медичних, військових, ветеринарних наук; зі спеціальності 21.07.02 — «Розвідувальна діяльність органів державної безпеки» — фізико-математичних, технічних, юридичних, психологічних, військових, соціологічних, політичних наук. Що стосується стикових із юриспруденцією наук, то поки що в Україні присуджуються наукові ступені з двох галузей науки лише зі спеціальностей 12.00.12 — «Філософія права», 19.00.06 — «Юридична психологія», відповідно юридичних і філософських та юридичних і психологічних наук.

І зовсім нове рішення ВАК України від 29 квітня 2010 р., де зазначено, що в галузі «Філологічні науки» наукові ступені кандидата і доктора наук зі спеціальності 10.02.21 — «Структурна, прикладна та математична лінгвістика» присуджуються з філологічних, фізико-математичних і технічних галузей науки²³.

До офіційного затвердження ВАК України юридичної лінгвістики як окремої наукової спеціальності пропонується продовжити практику присудження наукових ступенів кандидата і доктора з філологічних наук зі спеціальності 10.02.21 — «Структурна, прикладна та математична лінгвістика» або ж із юридичних спеціальностей (як це, власне, робиться зараз) залежно від того, розв'язанню яких проблем — лінгвістичних чи юридичних — надається перевага.

Цікаво, що подібні міркування висловлювали ще 1996 р. російські вчені Т. Губаєва і В. Малков (авторів їхня стаття на той час була невідома). Процитуємо її без коментарів: «Високий теоретичний і методологічний рівень викладання словесності в юриспруденції неможливий без повсякденної науково-дослідної роботи. Щоб стимулювати науковий пошук у цій галузі знань, треба відкрити в майбутньому (у міру нагромадження наукових знань і кадрів) у номенклатурі наукових спеціальностей нову спеціальність “Словесність у юриспруденції”. Скоріше за все вона не має бути введена до переліку наукових спеціальностей із філологічних наук, бо проблематика цієї науки, що народжується, виходить за межі як літературознавства (10.00.00), так і мовознавства (10.02.00). Кращим є інший варіант вирішення цього питання: відкрити нову наукову спеціальність у номенклатурі юридичних наук (12.00.00) або доповнити наукову спеціальність “12.00.01 — Теорія права і держави, історія політичних вчень” ще однією — “Словесність в юриспруденції”. Сказане ґрунтується на тому, що ця наука є міждисциплінарною методологічною наукою про право, яка інтегрує знання з галузі лінгвістики, філософії, психології і логіки»²⁴.

Таким чином, можна констатувати наявність потреби і підстав (що особливо важливо) у виділенні юридичної лінгвістики як самостійної наукової спеціальності. Питання, до якої галузі науки її віднести — юридичної чи філологічної — тут, на наш погляд, не є принциповим.

²³ Про затвердження змін до переліку спеціальностей, за якими проводиться захист дисертацій на здобуття наукових ступенів кандидата наук і доктора наук, присудження наукових ступенів і присвоєння вчених звань // Бюлетень Вищої атестаційної комісії України.— 2010.— № 6.— С. 11–12.

²⁴ Губаєва Т. В., Малков В. П. Словесность в юриспруденции как учебная дисциплина // Государство и право.— 1996.— № 12.— С. 116.

Через сім років побачила світ перша в Україні монографія з юридичної лінгвістики: «Поняттєвий апарат Особливої частини Кримінального кодексу України» З. Тростюк²⁵, у якій описується поняттєвий апарат та його знакове позначення (термінологічний апарат), визначається їх співвідношення між собою та із суміжними категоріями, формулюються вимоги до поняттєвого апарату, характеризується Особлива частина Кримінального кодексу України крізь призму дотримання цих вимог і пропонуються шляхи його удосконалення. За кілька місяців з'являється оригінальна праця доцента Херсонського юридичного інституту Харківського національного університету внутрішніх справ кандидата філологічних наук В. Демченка «Органічна і неорганічна українська мова», в якій у діахронії й синхронії аналізуються органічні (природні) та неорганічні (штучні) риси юридичного субстилю української мови, причому аналіз проводиться на всіх мовних рівнях²⁶. 2008 р. побачила світ монографія О. Красовської «Судова комунікація» — комплексне дослідження, мета якого — подати всебічний аналіз судового спілкування в межах судового розгляду цивільних справ. У праці описується специфіка судового діалогу, жанрові особливості судового спілкування, судовий етикет, мовленнєва поведінка основних учасників цивільного судового провадження (судді, позивача, відповідача), успішність перебігу судової комунікації²⁷. 2009 р. вийшла друком монографія О. Данилевської «Мова в революції та революція в мові: Мовна політика Центральної Ради, Гетьманату та Директорії УНР»²⁸, у якій здійснено комплексний аналіз реформаторської мовної політики Центральної Ради, Гетьманату й Директорії УНР, зроблено висновки про послідовність мовної політики попри певні відмінності внутрішньополітичної діяльності цих урядів, відзначено позитивну діяльність правописних і термінологічних комісій, досягнення термінографії, обґрунтовано вплив мовної політики на суспільну свідомість та мовну поведінку тощо. Цінні зауваження з юридичної лінгвістики знаходимо в працях В. Колісника «Національно-етнічні відносини в Україні: теоретичні засади та конституційно-правові аспекти»²⁹, С. Єрмоленко «Мова і українознавчий світогляд»³⁰, Л. Масенко «Нариси з соціолінгвістики»³¹, О. Ткаченка «Українська мова і мовне життя світу»³², колективній монографії «Українська мова як державна: Освіта, політика»³³, збірнику «Мовна політика та мовна ситуація в Україні: Аналіз і рекомендації»³⁴, навчальному посібнику Г. Мацюк «Прикладна лінгвістика: Питання мовної політики»³⁵, хрестоматіях «Мовні питання в Україні:

²⁵ Тростюк З. А. Поняттєвий апарат Особливої частини Кримінального кодексу України.— К., 2003.— 144 с.

²⁶ Демченко В. М. Органічна та неорганічна українська мова.— Херсон, 2003.— 188 с.

²⁷ Красовская О. В. Судебная коммуникация.— К., 2008.— 347 с.

²⁸ Данилевська О. М. Мова в революції та революція в мові: Мовна політика Центральної Ради, Гетьманату та Директорії УНР.— К., 2009.— 174 с.

²⁹ Колісник В. Національно-етнічні відносини в Україні: теоретичні засади та конституційно-правові аспекти.— Х., 2003.— 240 с.

³⁰ Єрмоленко С. Я. Мова і українознавчий світогляд.— К., 2007.— 444 с.

³¹ Масенко Л. Нариси з соціолінгвістики.— К., 2010.— 243 с.

³² Ткаченко О. Б. Українська мова і мовне життя світу.— К., 2004.— 272 с.

³³ Савойська С. В., Панібудьласка В. Ф., Тугай А. М. Українська мова як державна: Освіта, політика / За ред. С. В. Савойської.— К., 2009.— 319 с.

³⁴ Мовна політика та мовна ситуація в Україні: Аналіз і рекомендації.— 2-е вид.— К., 2010.— 363 с.

³⁵ Мацюк Г. Прикладна лінгвістика: Питання мовної політики.— 2-е вид.— Л., 2009.— 212 с.

1917–2000. Документи і матеріали»³⁶, «Українська мова у XX сторіччі: історія лінгвоциду. Документи і матеріали»³⁷ та деяких інших.

Ще одним переконливим свідченням того, наскільки актуальними постали в XXI ст. проблеми юридичної лінгвістики, стало проведення протягом 2003–2005 рр. лише навчальними закладами Міністерства внутрішніх справ України близько 20 наукових симпозіумів, присвячених цим проблемам, тоді як протягом 2000–2002 рр. подібні конференції під егідою МВС України взагалі не проводилися. Найбільш представницькими серед них були дві міжнародні науково-практичні конференції «Право і лінгвістика», що відбулися в Криму 2003 і 2004 рр., у яких взяли участь державні і громадські діячі, викладачі вишів, працівники правоохоронних і судових органів, науково-дослідних установ із України, Казахстану, Німеччини, Польщі, Росії, Словаччини (серед учасників, до речі, було заявлено понад півсотні докторів філологічних і юридичних наук). Конференції засвідчили надзвичайну актуальність проблем, розв'язання яких потребує спільних зусиль учених-мовознавців та учених-правознавців. Наголошувалося, що розвиток юридичної науки, зокрема теорії та історії держави і права, конституційного права України, криміналістики та, власне, й інших галузей правничої науки, конче потребує використання лінгвістичних знань. Крім того, чекають на розв'язання проблеми, пов'язані з лінгвістичним забезпеченням правотворчого процесу, використанням лінгвістичних знань у юридичній практиці, удосконаленням лінгвістичної підготовки правознавців у вишах тощо. Учені були одноставні в тому, що настав час узагальнити творчий доробок українських і зарубіжних науковців з проблем юридичної лінгвістики³⁸.

Висловлені вище міркування дають підстави стверджувати, що юридична лінгвістика — молода міждисциплінарна наука, яка перебуває на стадії становлення у світі взагалі й в Україні зокрема. Актуальність подальших наукових пошуків зумовлена необхідністю, по-перше, узагальнення напрацювань українських і зарубіжних учених на теренах дослідження проблем, що перебувають на стику права і лінгвістики, по-друге, обґрунтування статусу юридичної лінгвістики як окремої науки, співвідношення об'єкта і предмета юридичної лінгвістики, виділення, уточнення й деталізації основних напрямів наукового пошуку, по-третє, обґрунтування статусу юридичної лінгвістики як окремої навчальної дисципліни і наукової спеціальності, по-четверте, ефективного використання лінгвістичних знань у правотворчій, правозастосовній практиці й судочинстві.

(Сімферополь)

Yu. F. PRADID

JURIDICAL LINGUISTICS IN UKRAINE: ACHIEVEMENTS AND PERSPECTIVES

The article considers the problem of origin, formation and development of law linguistics as an independent science in Ukraine. The reason of its separation as an independent science is proved, paying attention to theses and monographs of Ukrainian scholars, linguists and lawyers in this subject matter.

Key words: law linguistics, legal problems of the language, linguistic problems of law.

³⁶ Мовні питання в Україні : 1917–2000. Документи і матеріали / Уклад. Ю. Ф. Прадід.— Сімферополь, 2003.— 288 с.

³⁷ Українська мова у XX сторіччі : історія лінгвоциду. Документи і матеріали / Упоряд. Л. Масенко, В. Кубайчук, О. Демська-Кульчицька.— К., 2005.— 399 с.

³⁸ Право і лінгвістика : Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. : У 2 ч.— Сімферополь, 2003.— Ч. 1–2.; Право і лінгвістика : Матеріали II міжнар. наук.-практ. конф. : У 2 ч.— Сімферополь, 2004.— Ч. 1–2.

СТИЛЬОВА ДЕФОРМАЦІЯ В УКРАЇНСЬКОМУ МОВЛЕННІ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ БІЛІНГВІВ

У статті йдеться про порушення стильової цілісності українського тексту, насамперед на граматичному рівні, у мовленні російсько-українських білінгвів — соціально і кількісно вагомої мовної групи, яка сьогодні активно впливає на стан української мови, та про чинники сучасної мовної ситуації, що визначають їх мовну компетенцію. На протигагу явищам колоквіалізації, які здебільшого виявляються на лексичному рівні і є осмисленим виявом метамовної рефлексії, розглядаються типологічно відмінні тенденції до несвідомої формалізації та невмотивованого граматичного «окниження» текстів некнижних стилів через зміну співвідношень у вживанні синтетичних та аналітичних засобів, активних та пасивних конструкцій, особових дієслів та віддієслівних іменників.

Ключові слова: стильова деформація, мовлення російсько-українських білінгвів, мовна компетенція, аналітизація, окниження.

Поштовхом до написання цієї статті стали спостереження за українським мовленням слухачів факультету другої вищої освіти Київського інституту перекладачів — осіб, переважна більшість яких належить до соціально і кількісно вагомої мовної групи російсько-українських білінгвів, яка сьогодні відчутно впливає на стан української мови. Для багатьох представників цієї мовної групи активне використання української мови обмежується офіційною сферою.

Ще донедавна через відсутність державного статусу української мови розвиток її офіційно-ділового стилю, як і інших нехудожніх функціональних різновидів, штучно стримувався, що створювало значні функціональні лакуни у використанні літературної мови. Для багатьох представників україномовної спільноти активне мовлення українською не виходило за межі розмовно-побутової сфери.

За останні десятиліття в українському мовленні великих мовних груп стають помітними зовсім інші функціональні лакуни. Одним з найвагоміших чинників сучасної мовної ситуації в Україні є те, що залучення до активного використання української мови представників середнього та вищого соціальних прошарків відбувається через офіційно-ділову сферу їх спілкування. Опанування книжко-писемного різновиду української літературної мови, мало підкріплене усно-розмовними навичками, є однією з причин стильових зрушень і деформацій у мовленні російсько-українських білінгвів. Ступінь таких стильових деформацій безпосередньо пов'язаний з їх мовною компетенцією і часто виявляється пропорційним до відносного рівня мовної компетенції російсько-українського білінгва: чим вищий відносний рівень мовної компетенції, тим відчутнішими є стильові деформації українського тексту.

Предметом нашого розгляду є порушення стильової цілісності українського мовлення через невмотивоване «окнижнення» тексту, насамперед граматичне, унаслідок зміни співвідношень вживанні синтетичних та аналітичних засобів, словотвірних, морфологічних і синтаксичних. Мова піде про зумовлений соціолінгвістичними чинниками тенденційний вибір мовних засобів, який призводить до стильової деформації та стильової розбалансованості тексту.

Коли ми говоримо про стильову цілісність тексту, маємо на увазі його ідеальну тривимірну модель, у якій лексичне й граматичне наповнення зумовлені віртуальним прагматичним складником. При стильовій збалансованості тексту суперечностей між засобами вираження й прагматичними намірами мовця не виникає. Як відомо, одним з найважливіших стилетворчих чинників є співвідношення між книжними й некнижними (більш книжними — менш книжними) виражальними засобами. Це співвідношення погано піддається зовнішньому «нормативному» регулюванню, тому що є експліцитним виявом цілого комплексу мовних і позамовних аргументів, які належать до компетенції прагматики. Як гіпотезу ми висуваємо положення про те, що для російсько-українських білінгвів фактор «другої мови» стає причиною стильового «окнижнення» тексту і виявляється в доборі граматичних і лексичних засобів вираження. Відповідно, за умови незмінності прагматичних параметрів мовлення, «окнижнення» виражальних засобів призводить до невідповідності між прагматичними намірами мовця й матеріальними засобами їх реалізації. Якщо врахувати зміни, які вносить мовець у своє мовлення при перемиканні кодів, тенденції в доборі засобів вираження можна піддати кількісному аналізу.

В. Лабов у своїй праці «Дослідження мови в її соціальному контексті» стверджує, що попри велику кількість стильових параметрів, які виділяються при аналізі, усі стилі можна розташувати за значеннями одного-єдиного параметра — за ступенем уваги, з яким мовець ставиться до свого мовлення. При цьому мається на увазі, що мінімальний ступінь уваги (тобто самоконтролю) характерний для недбалого спонтанного мовлення в розмові, яка становить для мовця мінімальний інтерес¹. Відповідно максимальний ступінь самоконтролю за мовленням виявляється в книжно-писемних його різновидах.

В українському мовленні російсько-українських білінгвів при перемиканні коду з «мови комфорту» на другу мову ступінь самоконтролю за мовленням природно зростає, а відповідно, за умови незмінності інших прагматичних чинників, має зростати також і рівень «окниженості» тексту. Таким чином, наше припущення про вплив фактора «другої мови» на формальні параметри тексту не суперечить уявленню американського лінгвіста про ступінь самоконтролю за мовленням як визначальний стильовий параметр.

Щоб окреслити стильові зрушення, які виникають у мовленні російсько-українських білінгвів унаслідок перемикання коду, зупинимось на стилістичних характеристиках мовних засобів, сукупність яких визначає рівень «окниженості» тексту, зокрема вже згадуваних пар аналітичних та синтетичних граматичних синонімів, а також предикативних конструкцій та їх трансформованих відповідників — конструкцій з віддієслівними іменниками.

¹ Прикметно, що той самий рівень багатьох важливих мовних змінних спостерігається й у стані емоційного збудження. При підвищеному інтересі до розмови самоконтроль за власним мовленням залишається мінімальним. Див.: Лабов У. Исследование языка в его социальном контексте // Новое в лингвистике.— М., 1975.— Вып. 8.— С. 120.

Уже давно помічено, що мовні явища, зокрема й граматичні, залежно від змісту, характеру й мети мовлення виявляються з різною інтенсивністю, а отже, є можливість використовувати кількісний аналіз таких явищ для окреслення стильових параметрів тексту². Статистичні дослідження підтверджують, що «відношення частоти іменників до частоти дієслів може вказати на номінативність (статичність) чи вербальність (динамічність) розповіді»³. Однак слід наголосити, що із зростанням ступеня книжності мовлення змінюється не лише кількісний, а й якісний склад дієслівних форм: на зміну особовим приходять допоміжні дієслова, дієприкметники, інфінітиви. Згідно з даними статистичних досліджень, особове дієслово як самодостатній носій динамічної ознаки є незамінним для динамічного усно-розмовного мовлення, але поступається місцем неособовим формам та іменним частинам мови у статичних книжних текстах.

Унаслідок невмотивованої зміни в бік «окнижнення» кількісних співвідношень між дієсловами й іменниками, між синтетичними й аналітичними присудками втрачається динаміка мовлення, воно стає більш статичним. Згортання дієслівних конструкцій до іменникових також супроводжується втратою динаміки, крім того, нагромадження іменників у непрямих відмінках обтяжує синтаксис й утруднює сприйняття тексту. Водночас аналітичні граматичні засоби визнаються більш універсальними й однозначними на противагу синтетичним, яким властиві омонімія, багатозначність і подекуди граматична надлишковість. Тому аналітизаційні вияви в мові нерідко розглядаються як наслідок закономірного вдосконалення мовної техніки. При заміщенні синтетичних засобів аналітичними мовлення виграє в простоті й прозорості (мотивованості)⁴, однак втрачає в динамічності, образності й виразності.

Якщо зважити на сукупність диференційних змістових ознак, які розрізняють синтетичні й аналітичні граматичні форми, таких як омонімія, полісемія, синонімія — однозначність; динамізм — статичність, слід визнати, що існують прагматичні передумови для функціональної дистрибуції синтетичних і аналітичних граматичних засобів.

Справді, якщо існує можливість вибору між аналітичним і синтетичним синонімами, українська мова, синтетична за своєю природою, у своєму уснорозмовному різновиді віддає беззастережну перевагу синтетичному варіанту. Такі преференції (за наявності вибору) послідовно реалізуються на різних мовних рівнях: словотвірному (*рослий* — *високий на зріст*; *братова* — *дружина брата*; *вантажівка* — *вантажний автомобіль*); морфологічному (*яскравіший* — *більш яскравий*; *сидітиме* — *буде сидіти*; *сідайте, сідаймо* — *прошу сідати*); синтаксичному (*допомагати* — *надавати допомогу*; *подякувати* — *висловити вдячність*; *розмовляти* — *мати розмову*; *заговорити* — *почати розмову*; *великий* — *великий за обсягом, великий за розміром*; *швидко* — *з великою швидкістю*). Пропорція аналітичних конструкцій зростає в книжно-писемних різновидах мовлення і є максимальною в найбільш формалізованих офіційно-ділових і наукових текстах.

Дослідження виявів аналітизму й синтетизму як типологічних ознак різних мов триває вже близько півтора століття й далі залишається одним з актуальних напрямків граматики. Об'єктом вивчення в цьому контексті найчастіше ставала

² Статистичні параметри стилів.— К., 1967.— С. 96.

³ Сучасна українська літературна мова. Стилїстика.— К., 1973.— С. 578.

⁴ Гак В. Г. Синтетизм // Лингвистический энциклопедический словарь.— М., 1990.— С. 451.

система формотворення. При цьому мови аналітичні нерідко протиставлялися синтетичним за критерієм «досконалості мовної техніки», а аналітизація розглядалася як закономірний наслідок еволюції синтетичних мов. І хоча такі «оцінні» підходи в лінгвістичних дослідженнях були визнані некоректними, усе ж, на думку О. Дубової, «до цього часу в певних випадках описи аналітизаційних виявів у синтетичних мовах не позбавлені супроводу схвальних інтонацій»⁵. Відмовившись від схвальних або осудливих оцінок виявів аналітизму й синтетизму, дослідниця поставила собі за мету визначити характер співвідношення синтетичних та аналітичних одиниць в українській і російській мовах і з'ясувати чинники, які впливають на динаміку цього співвідношення. Об'єктом її вивчення є насамперед ті фрагменти формотворчих систем, у яких виявляється (або вбачається) співіснування типологічно протиставлених синтетичних та аналітичних засобів формотворення. Аналізуючи місце в системі мови синонімічних аналітичних і синтетичних елементів, ілюструючи співіснування типологічно протилежних тенденцій аналітизації та синтезації, автор, однак, не торкається питання функціональної дистрибуції цих граматичних синонімів у мовленні: «Аналіз зосереджено на літературній — основній і найвищій — формі існування національних мов, оскільки визначити генеральні напрями розвитку еволюційно-типологічних тенденцій дозволяє розгляд матеріалу, не позначеного функціональними або територіальними обмеженнями»⁶. Таке твердження, на наш погляд, дискусійне й не цілком коректне, зокрема тому, що й у межах літературної мови співіснують її різновиди з певними функціональними обмеженнями.

У пошуках відповіді на питання про причини посилення ознак аналітичності в деяких флективних мовах особливе місце належить О. О. Потебні, який зазначав, що причину втрати одних форм і утворення інших варто шукати у видозмінах самих граматичних значень, зумовлених ускладненням і диференціацією мисленнєвого змісту: «Як би не складно було довести в окремих випадках, що описова форма, витісняючи просту, вносить у мову новий зміст, ми в цілому маємо вважати, як на підставі окремих спостережень, так і а рїогї, що заміна простої форми на складну є не лише латкою на старий одяг, а створенням нової форми думки, ...є щось, очевидно більш узгоджене з новими її потребами»⁷.

Якщо погодитися з думкою, що еволюційні видозміни форми зумовлені потребою видозміни змісту, слід визнати, що варіативні формальні засоби, які вживаються в мовленні, зокрема синтетичні й аналітичні, не є цілком тотожними за змістом, а отже, їх функціональна дистрибуція є явищем закономірним і прогнозованим.

Ілюстрацією цієї тези може бути послідовна аналітизація граматичних засобів (морфологічних і синтаксичних, зокрема й на макроструктурному рівні), яка постає як визначальний напрям історичних змін формальної структури тексту українських директивних документів, зумовлений комунікативно-прагматичними чинниками. Явище послідовної аналітизації граматичних засобів характеризує історичний розвиток українських директив XII–XVII ст. як одного з найбільш формалізованих книжних жанрів. Показником високого ступеня формалізованості тексту українських директивних документів є існування ви-

⁵ Дубова О. А. Синтетизм та аналітизм у морфологічних системах української та російської мов (типологічний аспект) : Дис. ... д-ра філол. наук.— К., 2004.— С. 4.

⁶ Там же.— С. 12.

⁷ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике.— М., 1958.— Т. 1–2.— С. 66.

разної композиційної моделі, компонентами якої є елементи пропонованого дипломатикою умовного формуляра офіційних документів. Українські директиви XII–XVII ст. нараховують до одинадцяти таких композиційних елементів, кожний з яких можна розглядати як окремий семантико-граматичний інваріант. Динаміка лексичних і граматичних засобів вираження інваріантного значення ілюструє послідовну аналітизацію як на рівні окремих речень (поступове витіснення синтетичних форм предикатів аналітичними, у яких лексикалізуються модально-граматичний і змістовий компоненти), так і на рівні макроструктури тексту, що виявляється в розчленуванні окремих композиційних елементів тексту та їх функціональній дистрибуції на «модально-граматичні» й «змістові»⁸.

Так, зокрема, аналітизація засобів вираження предиката зі значенням волевиявлення в директивних текстах XIV–XVII ст. відбувалася в напрямку від синтетичних форм імператива та інфінітива у XII — першій половині XIV ст. («А коли чий человекъ у злодѣиство упадеъ, а будеъ осподарь его тоє вѣдалъ, а любо и съ нимъ удѣлъ имѣлъ, а будеъ на то доводъ: и тотъ такъ *терпи*, какъ который злодѣи» — АЗР, I, 81); «а тивуном и слугамъ его въ то *не вступатися* и ничѣмъ черезъ пошлину *не обидити*» — Г., XIV, 69) до аналітичних дієслівних форм: від середини XIV ст. — з модальними частками та модальними дієсловами у функції граматичного компонента («а *ненадобѣ* то никому *оуступати*ся» — Г., XIV, 18), «*маеъ быти* каранъ яко винный» — Г., XIV, 45) з тенденцією до подальшого увиразнення модального компонента та з поступовим формуванням системи повнозначних дієслівних форм для його передачі — *приказуеъ, розказуеъ, жадаеъ, хочеъ* мѣти та ін. («*Приказуеъ, абы есте князя Костянтина Ивановича Острозского, гетмана нашего, во всеъ были послушны*» — АЗР, II, 31), які вже в документах другої половини XVI ст. стають пріоритетними і втрачають стилістичну маркованість. Так розвивалася граматична семантика висловів-перформативів, які є логічним і граматичним ядром директивного тексту.

У процесі розвитку директивного жанру офіційно-ділового стилю послідовна аналітизація засобів вираження предиката в реченнях-перформативах супроводжувалася й аналітизацією окремих елементів макроструктури директивного тексту: розчленуванням окремих композиційних елементів тексту на функціонально розмежовані «модально-граматичні» й «змістові». Ці процеси завершилися наприкінці XVI — на початку XVII ст. виробленням чіткої й логічної структури тексту-перформатива⁹.

Водночас еволюційно-типологічне дослідження явищ морфологічного синтетизму й аналітизму, здійснене без урахування функціональної дистрибуції відповідних граматичних засобів, як стверджує О. Дубова, не дає підстав говорити про існування якоїсь виразної однолінійної тенденції — аналітизації або синтетизації¹⁰.

Якщо прийняти тезу про функціональну дистрибуцію в мовленні аналітичних і синтетичних граматичних засобів, зумовлену потребою диференціації деяких відтінків змісту, слід визнати, що порушення цієї дистрибуції в мовленні ро-

⁸ Ажнюк Л. В. Директивні документи українського середньовіччя: розвиток семантико-граматичної структури тексту // Мовознавство.— 1998.— № 4–5.— С. 30–42.

⁹ Там же.

¹⁰ Дубова О. А. Знач. праця.— С. 381.

сійсько-українських білінгвів призводить до помітних комунікативних втрат на відрізку суб'єкт — адресат мовлення.

Якщо першопричиною стильового «окнижнення» тексту при перемиканні кодів можна вважати фактор «другої мови», то ступінь його безпосередньо пов'язаний із мовною компетенцією. Проведені експерименти засвідчують, що ступінь стильової деформації часто виявляється пропорційним відносному рівневі мовної компетенції російсько-українського білінгва. Для прикладу подаємо оригінальний текст — художню розповідь на нечітко окреслену тему. Його автором є студентка факультету другої вищої освіти з базовою філологічною освітою, журналістка. Рівень її мовної компетенції, порівняно з іншими представниками досліджуваної мовної групи, можна оцінювати як високий.

Текст 1. *Протягом польоту Інна мала стомлений вигляд і неодноразово висловлювала своє невдоволення з приводу низького рівня сервісу і занадто напруженого графіка роботи, через який знов, з огляду на брак часу, змушена була відмовитися від відвідання історичних місць. Її напарник висловлював свої сподівання щодо того, що наступне перебування в столиці Іспанії буде більш тривалим, робив спроби покепкувати з приводу розміру одягу стюардеси та її англійського спелінгу й загалом докладав усіх зусиль, щоб розрадити її й відвернути від невеселих прихованих думок, які, на його погляд, були причиною її роздратованості*¹¹.

Сучасна мовна ситуація в Україні визначається ще кількома факторами, які резонують із фактором «другої мови» і призводять до порушення стильового балансу мовлення російсько-українських білінгвів. Зокрема це фактор середньої й вищої освіти.

Асиметрія в опануванні книжно-писемного й уснорозмовного різновидів літературної мови починається ще зі шкільної лави; вона особливо відчутна для дітей, які не мають поза школою розмовної практики. На уроках української мови їх навчають уживати дієприкметникові й дієприслівникові звороти, добирати епітети, будувати складні синтаксичні конструкції й розставляти в них розділові знаки, а уявлення про уснорозмовне мовлення такі діти отримують здебільшого з текстів художніх творів, що входять до програми з української літератури. Мовлення персонажів цих творів, яке нерідко має знижене стилістичне забарвлення або містить відбиток історичної доби, не завжди може бути зразком для сучасної дитини. Тому дуже часто дитина з російськомовної родини, яка чудово відповідає українською на уроці історії або геометрії, потрапляючи в оточення україномовних дітей, відчуває труднощі в спілкуванні; саме в цій комунікативній ситуації дається взнаки брак мовної компетенції. (Сільські діти на річці граються в латки. Дитина з російськомовної київської родини хоче долучитися до гурту й кілька разів вигукує: «Я теж хочу брати участь! Я теж хочу брати участь!»).

Вища освіта з її єдиним обов'язковим для нефілологічних відділень курсом «Ділова українська мова» також не сприяє виробленню навичок уснорозмовного мовлення. Навпаки, як показав досвід роботи зі студентами, які здобувають

¹¹ У наведеному тексті курсивом виділено елементи, які ми характеризуємо як такі, що «окнижують» текст і мали б бути замінені, відповідно до його комунікативно-прагматичної спрямованості, менш книжними. Невиправдані «книжні» лексичні й граматичні елементи, що дисонують з прагматичними намірами мовця, отримали в стилістиці назву «канцеляритів» (див.: Галь Н. Слово живое и мертвое: от «Маленького принца» до «Корабля дураков». — 5-е изд., доп. — М., 2001. — 368 с.).

другу вищу освіту, поняття «ділова українська мова» вони, як правило, ототожнюють з поняттям «літературна українська мова», а уявлення про системні відмінності між книжно-писемним та уснорозмовним різновидами мовлення в них узагалі відсутні. Промовистим у цьому контексті є приклад спонтанного оцінного судження студентки щодо написаного нею оригінального тексту, фрагмент якого ми наводимо:

Текст 2. (Двоє друзів закохалися в одну дівчину)

...— Почекай, ми ж не можемо залишити це питання відкритим! Принаймні, дай мені можливість викласти свої аргументи!

На питання, чи не здається їй, що це досить незграбно, і чому б не сказати: «— Почекай, ми ж не залишимо все, як є! Тепер маєш і мене вислухати!», вона відповіла: «Я хотіла, щоб було по-літературному»(!!!).

Слід визнати, що не набагато глибшими є уявлення про стилістичну систему сучасної української мови й у багатьох випускників філологічних вузів — майбутніх учителів, перекладачів, журналістів (див. попередній приклад). У вирашній ситуації є лише ті, для кого українська є мовою не лише навчання. Але й ця категорія мовців не є цілком убезпеченою від книжно-писемної експансії. Для тих, хто використовує українську в розмовно-побутовому мовленні, шкільні й вузівські «окниженні» програми готують троянського коня гіперкорекції, пов'язаної з боязню суржику. Усі мовні явища, не охоплені вузівським курсом «Ділова українська мова», беруться під сумнів як «неблагонадійні», їх намагаються уникати навіть у невимушеній розмові. Нам відомі випадки, коли в дитини, яка говорила живою, загалом літературною мовою з незначними говірковими вкрапленнями, за кілька років навчання в столичному вузі включаються такі потужні механізми гіперкорекції, що вона вже може хіба що «спілкуватися» українською (принаймні в розмові з викладачем).

Ще одним чинником невмотивованого «окниження» українського мовлення, який діє в одному напрямку із уже згадуваними факторами «другої мови» й шкільної та вузівської освіти, стає дедалі відчутніший вплив англійської мови.

Уже чимало написано про хвилю лексичних англіцизмів, яка за останні десятиліття помітно видозмінила мовний ландшафт України, а також суттєво змістила в мовленні українців пропорції між питомими та іншомовними словами. Ці пропорції, до речі, є важливим показником ступеня книжності мовлення на рівні лексики. Ми ж хочемо зупинитися на впливі англійської граматики, який, можливо, є не таким очевидним. Найвідчутнішим наслідком цього впливу, на наш погляд, є все те саме порушення стильового балансу українського мовлення в бік «окниження» через зміну пропорцій між синтетичними й аналітичними граматичними засобами, а відтак — стильова деформація текстів.

Англійська мова, на відміну від української, є аналітичною за своєю граматичною природою, і таких виразних, як в українській, стильових переваг при виборі граматичних засобів (скажімо, синтетичних чи аналітичних присудків) у ній не існує. І хоча деякі з численних англійських аналітичних часових форм мають відмінне стилістичне забарвлення, загалом аналітизм у розмовному англійському мовленні є явищем цілком природним. Для російсько-українського білінгва, який рідко користується українською в побутовому мовленні і для якого українську споріднює з англійською елемент «вивченості», стилістичні відмінності між граматично однотипними українськими й англійськими аналітичними конструкціями, скажімо, пасивними реченнями, є малопомітними.

Такий мовець не відчуває акцентовано книжного стилістичного забарвлення українського *мав розмову* порівняно з англійським *had a talk*. Тому вивчені, закарбовані в пам'яті англійські граматичні моделі легко відтворюються вже в українській лексичній оболонці у вигляді фраз — стильових мутантів, як наприклад: «— Він десь недалеко, я мала *танець* із ним хвилину тому». Ця фраза — «витвір» автора українського перекладу американського кінофільму. Що ж казати про глядачів, особливо тих, які не мають постійної уснорозмовної практики і для яких мова кіноперсонажів — чи не найдоступніший і не найвпливовіший зразок усного українського мовлення?

Закономірною протидією живого мовного організму законсервованій у шкільних підручниках канонічно-безбарвній книжно-писемній мові, що рясніє епітетами й порівняннями, в умовах демократизації суспільного життя стали явища колоквіалізації й вульгаризації, дедалі помітніші з кінця 1980-х років у лексиці насамперед художнього, але також і публіцистичного й певною мірою навіть офіційно-ділового та наукового стилів¹². Ці тенденції є виявом бажання авторів заповнити прогалини в стильовій парадигмі української мови, розширити набір мовностилістичних засобів за рахунок, зокрема, просторіччя, жаргонізмів та вульгаризмів.

Явища колоквіалізації є типологічно протилежними до стильового «окнижнення» й мають свою, відмінну соціальну основу. Вони виявляються в мовленні людей, які, по-перше, мають регулярну уснорозмовну практику, по-друге, є професіоналами слова — переважно журналістами або письменниками. Колоквіалізація здебільшого відбувається на лексичному рівні і є осмисленим виявом метамовної рефлексії. «Окнижнення» ж притаманне мовленню насамперед російсько-українських білінгвів, а також деяких інших «гіперкоректних» мовних груп, які намагаються говорити «по-літературному». Воно є несвідомим, немотивованим і поширюється з лексичного й на граматичний рівень, а отже, має глибші корені. Попри свою різновекторність і відмінну соціальну базу обидві ці тенденції призводять до схожих наслідків — стильової дестандартизації сучасної української мови.

Слід наголосити, що явище «окнижнення» ми розглядаємо саме як деформацію українського дискурсу російсько-українських білінгвів, що є наслідком їх недостатньої комунікативної компетенції. У мовленні досліджуваної соціальної групи це явище спостерігаємо на всіх мовних рівнях, але помітнішим воно стає в менш формалізованому мовленні. «Окнижнення» як стильову деформацію не можна ототожнювати з аналітизаційними тенденціями, які супроводжують закономірний процес пошуку адекватних форм для статичного й формалізованого наукового й офіційно-ділового мовлення. Унаслідок істотного розширення функціонування української мови за останні десятиліття процес пошуку таких форм помітно активізувався. В українській мові існує давня історична традиція функціонального розмежування аналітичних і синтетичних граматичних синонімів за більш книжними й менш книжними різновидами мовлення; ця традиція відображає глибинні змістові відмінності між аналітичними й синтетичними граматичними засобами. Тому аналітизаційні тенденції, що супроводжують ак-

¹² Тараненко О. О. Колоквіалізація, субстандартизація та вульгаризація як характерні явища стилістики сучасної української мови // Мовознавство.— 2002.— № 4–5.— С. 34.

тивний розвиток книжних, формалізованих стилів і жанрів у сучасній українській мові, є явищем об'єктивним і закономірним.

Варто зазначити також, що за останні десятиліття помітних змін зазнала і сама структура комунікації в суспільстві, яке не випадково називають інформаційним. Зміни структури комунікації пов'язані зі зміщенням пропорцій між більш книжними й менш книжними функціональними варіантами в мовленні кожної особи. Тому пріоритетні для книжного мовлення граматичні моделі стають дедалі агресивнішими, їх вплив помітний і, ймовірно, зростатиме, хоч і не лінійно, у мовленні всіх соціальних груп. Важливо, щоб формалізована мова не стала «мовою-вбивцею» живої, динамічної, виразної, образної української мови. І це — одне із завдань мовної політики в Україні: потрібні якісні зміни у викладанні української мови в школах і університетах. Водночас це завдання й для лінгвістів: необхідне теоретичне осмислення явищ дивергенції функціональних різновидів мовлення з констатацією сучасного стану та історичної перспективи.

L. V. AZHNIUK

STYLISTIC DEFORMATION IN THE UKRAINIAN SPEECH OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN BILINGUALS

The paper addresses the violations of the stylistic integrity of the Ukrainian text primarily on the grammatical level in the speech of the Russian-Ukrainian bilinguals who make up a powerful social group influencing the Ukrainian language usage. The factors of the current sociolinguistic situation that determine their linguistic competence are discussed. As distinct from the phenomena of colloquialization usually having lexical manifestations resulting from the metalinguistic reflection, typologically different tendencies of subconscious formalization and unmotivated introduction of bookish stylistic elements into the non-literary style are investigated. The changes of correlations in the use of analytical and synthetic grammatical constructions, active and passive voices, personal verbal forms and verbal nouns are analyzed.

Key words: stylistic deformation, Russian-Ukrainian bilinguals, linguistic competence, analytization, bookishness.

ПРОГНОЗУВАННЯ МОВНОГО КОНФЛІКТУ ЯК СОЦІОЛІНГВІСТИЧНЕ ЗАВДАННЯ (на прикладі мовної ситуації в Україні) _____

Стаття присвячена мовному конфлікту як одному з варіантів розвитку мовної ситуації в країні, який можна прогнозувати за допомогою методів соціолінгвістики. Щоб запобігти йому, потрібно аналізувати і порівнювати думки експертів, які репрезентують різні сторони цього конфлікту, щодо оптимального розподілу сфер мовного функціонування. Представлено результати такого експертного опитування стосовно мовної ситуації в Україні.

Ключові слова: мовний конфлікт, мовна ситуація в Україні, експертне прогнозування розвитку мовної ситуації.

Прогнозування динаміки мовної ситуації великою мірою є прогнозуванням зміни сфер уживання тієї чи іншої мови¹ — їх розширення чи звуження за рахунок чи на користь іншої мови. Як показують дослідження з історії мовних ситуацій різних країн світу², ці перетворення зумовлені переважно процесами колонізації / деколонізації, проголошенням незалежності / автономії відповідного геополітичного утворення тощо. У таких випадках зміна влади, а з нею — національної політики приводить до того, що в суспільстві формуються нові мовні потреби. Саме вони, на переконання Ю. Д. Дешерієва, визначають межі суспільних функцій мов³. Відбувається трансформація попередніх звичаїв, які впливають на вибір мови в різних сферах: «Функціональне навантаження того чи іншого мовного утворення залежить врешті від тієї соціальної ролі, що її відіграє етнічна чи соціальна спільнота, яка володіє ним як першим засобом комунікації <...> Суспільство стикається з проблемою вибору мовного утворення, щоб узгодити соціальні ролі спільнот і функціональне навантаження їхніх мов»⁴. Потреби носіїв мови, яка розширює коло своїх функцій, вступають у суперечність із бажанням носіїв іншої мови зберегти існуючу структуру мовної ситуації. Коли дві мови претендують на одну соціолінгвістичну сферу⁵, де їхнє паралельне функціонування фізично неможливе (не можна двома мовами одно-

¹ Крюкова П. Б. Социолингвистика в Германии // Зарубежная социолингвистика. Германия. Испания / Отв. ред. В. Ю. Михальченко.— М., 1991.— С. 20.

² Див., наприклад: Зарубежная социолингвистика. Германия. Испания / Отв. ред. В. Ю. Михальченко.— М., 1991.— 157 с.; Языковая ситуация в странах Азии и Африки.— М., 1967.— 192 с.; Micewicz T. M. Bilingualism in Upper Silesia. Its Psycho- and Sociolinguistic Problems.— Warszawa, 1975.— 141 p.

³ Дешериев Ю. Д. Проблема функционального развития языков и задачи социолингвистики // Язык и общество.— М., 1968.— С. 59.

⁴ Никольский Л. Б. Синхронная социолингвистика.— М., 1976.— С. 57.

⁵ Соціолінгвістичні сфери — це «ситуаційно-типові варіанти, які виникають унаслідок того, що на соціолінгвістичні прошарки накладається комунікативна ситуація. Соціолінгвістичні сфери перетинаються з функціональними стилями, але не обмежуються ними» (Юсселер М. Социолингвистика.— К., 1987.— С. 196).

часно віддавати накази в армії) чи обмежене законодавчо, виникає конфлікт — як форма існування незбалансованого екzogлосного білінгвізму.

Всі описані процеси можемо спостерігати на прикладі мовної ситуації в Україні. Найближчим часом, на думку фахівців, її розвиток будуть зумовлювати дві конкурентні тенденції⁶.

Перша спрямована на територіальне та функціональне поширення української мови. Фахівцями вже зроблено висновок про те, що цей процес набув незворотного характеру і не залежить від конкретної особи того, хто перебуває при владі⁷.

Друга пов'язана з перспективою подальшої присутності російської мови в Україні. Про те, що російська мова в Україні «залишатиметься <...> постійним явищем», хоча міра цієї присутності «може змінюватися», заявляють автори проекту «Концепції державної мовної політики в Україні»⁸. Р. М. Лозинський передбачає «збереження російської мови в мовних середовищах, де домінує російська (це 40% населення)»⁹. Н. Г. Озерова вважає, що навіть і за активного розширення функціональних сфер застосування української мови російська залишиться в сегментах художнього, публіцистичного та розмовного мовлення¹⁰.

Можна надавати перевагу одній із цих тенденцій, ігноруючи іншу, що означає створювати умови для конфлікту, адже йдеться не про абстрактну антиномію, а інтереси людей — носіїв різних мов. Можна намагатися ці тенденції узгодити, в чому й полягає сутність м'якої мовної політики, яка досі домінувала в нашій державі. Порівняння її з жорсткою національною політикою Латвії дозволяє зробити висновок, що для України м'яка тактика виявилася не менш дієвою. В обох країнах кількість мовців, які володіють державною мовою, за роки незалежності збільшилася майже удвічі лише з незначним відривом на користь Латвії¹¹.

Компромісний підхід відображено в рекомендаціях щодо бажаної мовної політики в Україні, вироблених спільними зусиллями різних фахівців — мовознавців, соціологів, істориків, політологів — і спрямованих на врахування обох тенденцій. Так, у «Рекомендаціях щодо майбутньої мовної політики України», наданих за результатами досліджень у рамках міжнародного наукового проекту «Мовна політика в Україні», у розділі «Права української мови» зазначається, що «мовою офіційного спілкування на всій території України є українська». У той же час розділ «Права недержавних мов» містить пункти, де йдеться про можливість вести іншими, крім української, мовами внутрішню документацію в органах державної влади, а також спілкуватися ними з держслужбовцями (які хоча й не звільняються від обов'язку володіти українською мовою, але й, відповідно до цього пункту, не зобов'язані завжди нею користуватися)¹². У проекті «Концепції державної мовної політики в Україні», виданому Інститутом політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, з одного боку, йдеться про «політику розширення масштабів поширення української

⁶ Лозинський Р. М. Мовна ситуація в Україні.— Л., 2008.— С. 396-397; Шумлянський С. В. Мовна політика у двомовному суспільстві (на прикладі України) : Автореф. дис. ... канд. політ. наук.— К., 2009.— 20 с.

⁷ Тараненко О. О. Українська мова і сучасна мовна ситуація в Україні // Мовознавство.— 2001.— № 4.— С. 6.

⁸ Концепція державної мовної політики в Україні : Проект // Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом / О. М. Майборода (голова редкол.).— К., 2008.— С. 394.

⁹ Лозинський Р. М. Зазнач. праця.— С. 98.

¹⁰ Озерова Н. Г. Функціональное взаимодействие в русской речи в Украине // Русистика.— К., 2001.— Вып. 1.— С. 35.

¹¹ Лозинський Р. М. Зазнач. праця.— С. 391, 446.

¹² Рекомендації щодо майбутньої мовної політики України // Мовна політика та мовна ситуація в Україні: Аналіз і рекомендації / За ред. Ю. Бестерс-Дільгер.— К., 2008.— С. 332-339.

мови», а з другого — про «розширення сфери застосування мов національних меншин»¹³. На жаль, сам жанр загальних рекомендацій не дає можливості чітко прописати всі механізми узгодження заходів на підтримку українізації із заходами, спрямованими на збереження й розвиток інших мов. Однак об'єктивність зазначених тенденцій не робить їх природними законами, здатними самотужки знаходити рівновагу. Намагання врахувати обидві, не артикулюючи чітко суперечності між ними, означає консервацію цих суперечностей, що знову ж таки закладає підвалини ймовірного конфлікту.

Слід наголосити, що вірогідність ескалації конфлікту на мовному ґрунті в Україні оцінюється по-різному: від застережень щодо можливості виникнення конфлікту у випадку впровадження певного типу мовної політики¹⁴, висновків про культурно-ціннісну спорідненість російськомовних та україномовних громадян України, яка пом'якшує протистояння між ними¹⁵, до заяв про те, що конкуренція мов в Україні не є конфліктною¹⁶. Однак ті, хто заперечує реальність конфлікту, все одно визнають наявність суперечностей в українському мовному просторі, хоч як би вони їх не називали: протистоянням, конкуренцією тощо.

Суперечність — це той етап конфлікту, коли ще можна запобігти його відкритій формі¹⁷. Головне — поставитися до цього врівноважено й по-філософськи, пам'ятаючи розробки соціологів від К. Маркса до Р. Дарендорфа. Незважаючи на те, що часи панування діамату змінилися епохою постмодерну, як і раніше, конфлікти залишаються рушійною силою в розвитку суспільства. Процеси демократизації лише підтверджують, що «політика свободи це політика життя в умовах конфлікту»¹⁸. Стане суспільна суперечність початком ескалації конфлікту чи позитивних перетворень — залежить від способу її обговорення.

Обговорення ж мовного питання в нашій країні О. О. Тараненко схарактеризував так: «Особливості суб'єктивного бачення мовної ситуації в Україні з боку тих, хто прагне представляти інтереси етнічних росіян та російськомовного населення в цілому, і тих, хто обстоює інтереси українців як основної нації країни, часто не просто не збігаються, а є прямо протилежними. З одного боку <...> лунають заяви про “насильницьку українізацію”, з другого <...> висновки про де-

¹³ Концепція державної мовної політики в Україні. Проект.— С. 390–397.

¹⁴ Залізник Г., Масенко Л. Мовна ситуація Києва: день сьогоднішній та прийдешній.— К., 2001.— 96 с.

¹⁵ Див.: Котигоренко В. О. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні. Політологічний концепт.— К., 2004.— С. 411, 422. Міжмовне напруження в Україні послаблюється й тим, що межа між російськомовними й україномовними опонентами та етнічними росіянами й українцями не збігається. Дихотомія ускладнюється наявністю українців-русофонів (детальніше про це див.: Рябчук М. Від Малоросії до України. Парадокси запізнілого націєтворення.— К., 2000.— 304 с.). Отже, в Україні мовна та етнічна сфери життя не тотожні, а лише перетинаються, хоча «в соціально-політичній практиці поняття етнічної мови використовується як могутній фактор консолідації етносу» (Снитко Е. С., Маймакова А. Понятие родного языка и его интерпретация в современной лингвистике.— <http://zheltydom.narod.ru/linguistics/txt/0001.htm>), тож мовне середовище, попри все, залишається ґрунтом міжнаціонального конфлікту (Костенко Н. В. Кримсько-татарський конфлікт: ціннісний вимір / Національний інститут стратегічних досліджень : Наук. доп.— К., 1995.— Вип. 39.— С. 8). Це є вагомою причиною поводитися з мовним питанням виважено й делікатно, адже варто згадати Північну Ірландію і Косово, щоб зрозуміти: навіть десятиліття відносно мирного співіснування конкуруючих мовно-етнічних спільнот не є гарантією того, що так буде завжди.

¹⁶ Нагорна Л. П. Політична мова і мовна політика: діапазон можливостей політичної лінгвістики.— К., 2005.— С. 293.

¹⁷ Котигоренко В. О. Знач. праця.— С. 626.

¹⁸ Дарендорф Р. Современный социальный конфликт // Иностр. лит.— 1993.— № 4.— С. 237.

далі загрозовіше становище української мови»¹⁹. Неначе підтверджуючи цю тезу, під час опитування політиків та політологів на тему, чи є в Україні мовна проблема, «прихильники української мови <...> якщо визнавали наявність мовної проблеми, то виключно як проблему поширення українізації; навпаки, прихильники російської мови вважали відсутність її законодавчо визнаного статусу серцевиною мовної проблеми в Україні»²⁰.

Конфронтаційна налаштованість опонентів приводить до уникання відкритих дискусій. На заходах, присвячених мовному питанню, практично ніколи не бувають присутні представники двох різних поглядів. Бодріар назвав би це симуляцією діалогу, кінцевий результат якої — відлякування від самої проблеми так само, як і від її розв'язання²¹. Образ вороже налаштованого опонента стає підставою для породження конфліктогенних текстів. Між тим, лише толерантний соціальний діалог, хоча й повільно, але все ж таки дозволяє сторонам суспільного конфлікту наблизитися до консенсусного рішення²².

Важливий чинник розв'язання будь-якого конфлікту з мінімальними втратами і максимальним виграшем — це вміння подумки моделювати діяльність опонента. Для цього необхідно мати насамперед уявлення про його картину світу, адже «конфлікт з погляду стороннього дослідника <...> виступає як результат несумісності картин навколишнього світу, відображеного в людських головах, точніше проектів майбутнього, що будуються гравцями»²³.

Таким чином, до розв'язання мовного конфлікту можна наблизитися, з'ясувавши, що насправді являють собою картини світу — «проекти майбутнього» носіїв різних мов, чії потреби визначають дві магістральні тенденції мовної ситуації в Україні²⁴; в яких саме точках вони збігаються, а в яких суперечать одна одній.

Встановлення суперечностей між уявленнями різних сторін про те, як має відбуватися розподіл соціолінгвістичних сфер між мовами, дозволить прогнозувати можливі конфлікти при реалізації мовної політики, спрямованої на розширення чи звуження сфери функціонування однієї з мов. Звичайно, той чи інший тип мовної політики — це передусім похідна від загальної національної політики держави. Однак, формуючи свою позицію, можновладцям варто спиратися на фаховий аналіз мовної ситуації²⁵, що є одним із завдань соціолінгвістики²⁶.

¹⁹ Тараненко О. О. Зазнач. праця.— С. 15.

²⁰ Майборода О. М. Вступ // Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом.— К., 2008.— С. 9.

²¹ Бодріар Ж. Симулякри і симуляція.— К., 2004.— 230 с.

²² Саппа Н. Н. Социальный диалог в экологическом конфликте.— Х., 1999.— 175 с.

²³ Лефевр В. А., Смолян Г. Л. Алгебра конфликта.— М., 1968.— С. 16.

²⁴ Це потрібно принаймні для того, щоб виключити ситуацію, коли, за влучним висловленням Р. Дарендорфа, «активна меншість отримує право говорити про те, що її підтримує мовчазна більшість» (Дарендорф Р. Зазнач. праця.— С. 239).

²⁵ Втручання інших спеціалістів у сферу повноважень мовознавців іноді призводять до неоднозначних тверджень. Як приклад можна навести спробу історика Л. Нагорної пояснити проблеми з поширенням української мови неповнотою її лексичного складу: мовляв, українська бідніша за російську, бо нею неможливо перекласти словосполучення *нравы и обычаи* — обидві лексеми в українській мають відповідник *звичаї* (Нагорна Л. П. Зазнач. праця.— С. 285–286). Незважаючи на те, що відсутність буквальних еквівалентів для синонімічної опозиції *любов* і *кохання* не робить російську мову біднішою за українську, історичний досвід показує, що функціональний розвиток мови визначає рівень її внутрішньоструктурного розвитку, а не навпаки (Дешерієв Ю. Д. Зазнач. праця.— С. 69.).

²⁶ Дешерієв Ю. Д. Зазнач. праця.— С. 55–81; Никольский Л. Б. Зазнач. праця.— С. 58, 117, 156; Никольский Л. Б. Языковая политика как форма сознательного воздействия общества на языковое развитие // Язык и общество.— М., 1968.— С. 117, 120–121; Ярцева В. Н. Проблема связи языка и общества в современном зарубежном языкознании // Язык и общество.— М., 1968.— С. 54.

Мовознавці досліджують наявну мовну ситуацію, а також історію її становлення на певній території (у межах певного етносу), зважаючи на різний функціональний статус мов, їхню поширеність та вживаність, а також фактор бі- та полілінгвізму і чинники, що зумовлюють вибір тієї чи іншої мови членами місцевої спільноти. Вони можуть прогнозувати подальший розвиток існуючої ситуації: а) без урахування активного впливу з боку екстралінгвістичних чинників, б) з урахуванням різних варіантів мовної політики — спеціальних заходів, спрямованих на зміну мовної ситуації. Українська соціолінгвістика утримує в полі свого зору всі зазначені завдання²⁷, тому може стати для зацікавлених сторін джерелом надійних даних і вагомих аргументів.

Визначити найперспективніший розподіл соціолінгвістичних сфер між мовами, при цьому окресливши сфери, чутливі до втручання, означає запобігати діям «навмання» в царині мовної політики, на ефективність якої, як зазначав Л. Б. Нікольський, впливає «ступінь прийняття суспільством рекомендацій щодо використання різних мов»²⁸.

Для досягнення цієї мети ми вдалися до методу експертного опитування, вирішивши з'ясувати позиції філологів. Адже вони, по-перше, здатні фахово оцінити мовну ситуацію і варіанти її розвитку, зокрема з погляду потреб носіїв різних мов; а по-друге, коли йдеться про русистів та українців, філологи самі можуть виступати репрезентантами ціннісних та ідеологічних картин світу, представлених відповідними мовами. Свою роль у цій мовно-фаховій ідентифікації відіграє обізнаність з інтересами носіїв відповідних мов, фахова емпатія і, до певної міри, деякі прагматичні міркування²⁹.

Розробляючи анкетні листи і визначаючись із тим, якою повинна бути процедура опитування, ми хотіли дати різним сторонам з імовірно суперечливими поглядами можливість співпрацювати, одночасно оминувши загрозу відкритої конфронтації при очному обговоренні проблемних питань. Для цього необхідно було вивести учасників з-під впливу колективної думки і дозволити їм відповісти на питання, усаїтнівшись із анкетними листами³⁰. Цій меті слугувала також анонімність — дієвий спосіб отримання достовірних результатів, уже апробований під час опитувань, що стосувалися міжнаціональних конфліктів³¹.

²⁷ Див.: Ажнюк Б. М. Шляхи і методи розширення сфери застосування української мови. Концептуальні і практичні аспекти // Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом.— К., 2008.— С. 343–366; Богданович Г. Ю. Русский язык в аспекте проблем лингвокультурологии.— Симферополь, 2003.— 397 с.; Залізняк Г., Масенко Л. Зазнач. праця; Озерова Н. Г. Зазнач. праця; Радчук В. Параметри і взаємодія мов // Дивослово.— 2005.— № 6.— С. 36–44; Степанов Є. М. Монолінгвізм і полілінгвізм міста у минулому й сучасному // Мовознавство.— 2001.— № 4.— С. 20–27; Тараненко О. О. Мовна ситуація та мовна політика в сучасній Україні // Мовознавство.— 2003.— № 2–3.— С. 30–55; Тараненко О. О. Українська мова...; Чемес В. Ф. Зміна мовної ситуації і проблема моделювання її динаміки // Державність української мови і мовний досвід світу : Матеріали міжнар. конф., Київ, 11–12 травня.— К., 2000.— С. 419–434; Шумарова Н. П. Мовна компетенція особистості в ситуації білінгвізму.— К., 2000.— 283 с.

²⁸ Нікольський Л. Б. Синхронная социалингвистика.— М., 1976.— С. 120.

²⁹ Зауважимо, що твердження справедливе лише для русистів та українців України, оскільки в інших державах подібне співвіднесення може не бути настільки глибоким (для порівняння: навряд чи правильно буде вважати викладачів англійської мови в Україні носіями англомовної картини світу з усіма її цінностями та ідеологемами).

³⁰ «Схильність представника однієї зі сторін до компромісу <...> часто розцінюється більшістю його групи як зрада» (Котигоренко В. О. Зазнач. праця.— С. 372).

³¹ Див., наприклад, анонімне експертне опитування щодо міжнаціональних конфліктів на Південному Кавказі (Хуцишвили Г., Мшвидобадзе Р., Нижарадзе Г. Интеграция и разрешение конфликтов на Южном Кавказе: реальность или иллюзия? Результаты социологических опросов. Публикация Международного центра по конфликтам и переговорам.— 2001.— <http://www/iccen/ge/soc2.html>).

Слід згадати, що А. Залізник і Л. Масенко вже використовували експертне опитування, щоб визначити, чи вплине надання російській мові статусу державної в Україні на рівень конфліктогенності мовної ситуації³². Однак вони спиралися на думки переважно україномовних респондентів. Ми ж доповнили зазначену методику елементами порівняльного аналізу, залучивши однакову кількість експертів-русистів та українців, а також нейтральну контрольну групу, яка складалася з філологів інших спеціальностей і деяких інших фахівців, до компетенції яких входять питання, пов'язані з мовною ситуацією: культурологів, політологів, істориків, юристів, інженерів-програмістів та бізнес-консультантів (в анкеті були питання, що стосувалися мови інформаційно-обчислювального забезпечення і деяких бізнес-сфер). Погляди цієї групи, на нашу думку, можуть слугувати своєрідним лакмусовим папірцем на упередженість двох основних груп. Серед 41 питання анкети не було жодного, на який би однаково відповіли і русисти, й українці, а нейтральна група мала б свою особливу думку.

Загалом в опитуванні взяли участь 57 експертів — по 19 осіб у кожній із трьох груп. Серед опитаних — переважно працівники вищих навчальних закладів та НАН України, головним чином з науковими ступенями, з усіх регіонів України.

У своєму дослідженні ми хотіли обмежитися питаннями без яскравих оцінних конотацій, яких набула в нашому суспільстві проблема статусу російської мови³³, і формували питання так, щоб воно не сприймалося як вияв міжнаціонального конфлікту. Інший кут зору на ті самі національні питання дає ідея державності³⁴. Ми просили експертів — філологів-русистів та українців — визначити оптимальний розподіл сфер функціонування між мовами, орієнтуючись при цьому на потреби держави, а не на власні уподобання. Одна справа — відповідати на питання «Чи хочеш ти сплачувати податки?». Зовсім інша — сказати, чи потребує сплати податків держава. Тож загальне питання до всієї анкети формувалося так: «Який розподіл сфер функціонування між українською та іншими мовами, поширеними в Україні, ви вважаєте найсприятливішим для успішного розвитку держави?». Конкретизувалося воно у 41 питанні стосовно різних типових комунікативних ситуацій, належних до таких соціолінгвістичних сфер: офіційно-ділової, мас-медійної, наукової, освітньої, сфери послуг, реклами³⁵.

³² Залізник Г., Масенко Л. Зазнач. праця.

³³ На нашу думку, конотативне забарвлення («Як Ви переважно ставитеся до людей, які в повсякденному житті говорять українською / російською мовою?»), а також особистісна зорієнтованість питань («Якою мовою Ви б хотіли дивитися по телевізору західні фільми, серіали?» тощо) могла спричинити дещо несподівані відповіді під час опитування з мовної проблеми, здійсненого в рамках проекту «Мовна політика в Україні»: «В опитуванні ставилося питання (№ 26), чи респонденти бачать рівні можливості переглядати російськомовні та україномовні фільми в кінотеатрах <...> Найменш сприятлива ситуація вимальовується на Заході, тоді як дві третини на півдні вважали, що вони мають однакові можливості дивитися російські та українські фільми. Дані опитування збиралися у грудні 2006 року, коли ще не було вимоги демонструвати принаймні 20% українських копій у кінотеатрах, тому результати по південній Україні вражають» (Бестерс-Дільгер Ю. Мовна політика у засобах масової інформації // Мовна політика та мовна ситуація в Україні: Аналіз і рекомендації. — К., 2008. — С. 265).

³⁴ Протиставлення ідей націоналізму і державності саме в контексті мовної політики пропонував ще Р. Т. Белл (Белл Р. Т. Социолінгвистика. Цели, методы и проблемы. — М., 1980. — С. 222).

³⁵ Сфери, важливі для характеристики мовної ситуації, було виділено на підставі аналізу соціолінгвістичних праць та законопроектів про мову (див., наприклад: Нарумов Б. П. Социолінгвистика в Іспанії // Зарубежная социолінгвистика. Германия. Испания. — М., 1991. — С. 73—158; Шумарова Н. П. Зазнач. праця; Micewicz T. Op. cit.; Черненко Г. Мовне меню // Дзеркало тижня. — 2005. — 18 черв. — С. 17.

У результаті нам вдалося з'ясувати колективну думку експертів щодо оптимального міжмовного розподілу типових комунікативних ситуацій, належних до різних соціолінгвістичних сфер, в Україні. Загальний аксіологічний критерій «інтереси держави», а також однаковий ґах респондентів програмували наявність спільного у відповідях. Культурно-ціннісні відмінності, зумовлені тим, що експертами виступали представники інтересів різномовних спільнот, визначали розбіжність у поглядах. Нижче наводимо ті із запропонованих нами експертам відповідей, які набрали найбільшу кількість голосів (у відсотках) у всіх групах. Якщо в якійсь групі переважна частина експертів віддала голоси за варіант відповіді, що відрізнявся від варіанта більшості, ми наводили ці дані в дужках ³⁶.

Офіційно-ділова сфера

1. *Якою мовою представник центральної влади повинен спілкуватися з громадянами в ситуації усного спілкування?* Українською — 56% (русисти: мовою, зручною для відвідувача, — 47%). 2. *Якою мовою представник місцевої влади повинен спілкуватися з громадянами в ситуації усного спілкування?* Мовою, якою зручніше спілкуватися відвідувачу, — 53% (україністи: українською — 58%). 3. *Якою мовою громадяни повинні звертатися до представників центральної влади?* Будь-якою з мов, поширених в Україні: в органах влади повинні бути перекладачі, які знають ці мови — 47% (україністи: українською — 53%). 4. *Якою мовою громадяни повинні звертатися до представників місцевої влади?* Якою їм зручно — 67%. 5. *Якою мовою громадяни повинні писати свої заяви, клопотання тощо, які подаються до центральних органів влади?* Українською — 65%. 6. *Якою мовою громадяни повинні писати свої заяви, клопотання тощо, які подаються до місцевих органів влади?* Українською — 47% (русисти: якою їм зручно; в місцевих органах влади повинні бути працівники, які знають і українську мову, і мову, прийнятну для більшості населення цього регіону, — 63%). 7. *Якою мовою повинна вестися внутрішня документація в центральних органах влади й інших державних установах?* Українською — 74%. 8. *Якою мовою повинна вестися внутрішня документація в місцевих органах влади й інших державних установах?* Українською — 74%. 9. *Якою мовою повинні оформлятися документи, що засвідчують особу громадян, їхнє право на власність тощо?* Українською — 56%. 10. *Якою мовою повинні видаватися державні акти України?* Українською — 72%. 11. *Якою мовою повинні друкуватися бюлетені для президентських, парламентських виборів, референдумів тощо?* Українською — 58% (русисти: українською і російською — 42%). 12. *Якою мовою повинна вестися агітаційна кампанія під час президентських, парламентських та ін. виборів?* Українською і мовою, прийнятною для більшості населення регіону, де розповсюджуються агітаційні матеріали, — 42% (україністи: українською — 58%). 13. *Якою повинна бути мова інформаційно-обчислювального забезпечення державних установ і закладів?* Українською і англійською — 40% (україністи: українською — 53%). 14. *Якою мовою повинне здійснюватися судочинство?* Українською з обов'язковим наданням перекладача учаснику процесу, який не володіє цією мовою, незалежно від громадянства — 28%; українською з обов'язковим наданням перекладача учаснику процесу, який не володіє цією мовою, якщо він не є громадянином України, — 28% (русисти: будь-якою мовою за взаємною згодою сторін — 37%). 15. *Якою мовою повинна здійснюватися робота правоохоронних органів та органів прокуратури?* Будь-якою мовою за взаємною згодою сторін — 25% (україністи: українською з обов'язковим наданням перекладача суб'єктам слідства, якщо вони — не громадяни України і не володіють українською мовою, — 53%; контрольна група: українською з обов'язковим наданням перекладача суб'єктам слідства, якщо вони не во-

³⁶ Щиро дякую за підтримку на різних етапах дослідження та конструктивні зауваження директору Інституту філології КНУ ім. Т. Шевченка проф. Г. Ф. Семенюку та його заступнику з наукової роботи проф. О. С. Снітко, проф. Л. О. Кудрявцевій, проф. А. К. Мойсієнку, проф. Н. П. Плющ, проф. Н. П. Шумаровій, доц. В. Д. Радчуку, ст. наук. співроб. П. О. Селігею, а також пр. наук. співроб. І. А. Синиці, доц. І. І. Бразі, доц. О. В. Гармаш, доц. Т. М. Дзядевич, доц. Т. І. Плужніковій, наук. співроб. Т. М. Поляковій, які допомогли здійснити опитування в різних регіонах та установах.

лодіють цією мовою, незалежно від громадянства — 32%, українською — 32%). 16. *Якою мовою повинні послугувуватися Збройні сили України?* Українською — 82%.

Засоби масової інформації

17. *Якими повинні бути центральні друковані ЗМІ?* Переважно україномовними — 39% (русисти: мовна політика в ЗМІ не повинна регулюватися державою — 63%). 18. *Якою мовою повинні виходити регіональні друковані засоби масової інформації?* Переважно українською — 32% (русисти: мовна політика в ЗМІ не повинна регулюватися державою — 58%; контрольна група: з дотриманням балансу обох мов — 21%, мовна політика в ЗМІ не повинна регулюватися державою — 21%). 19. *Яким повинне бути радіо- та телемовлення на центральних каналах?* Переважно україномовним — 32% (русисти: мовна політика в ЗМІ не повинна регулюватися державою — 63%; україністи: тільки україномовним — 53%). 20. *Яким повинне бути мовлення на регіональних радіо- та телеканалах?* Переважно україномовним — 37% (русисти: мовна політика в ЗМІ не повинна регулюватися державою — 58%).

Наука

21. *Якою мовою повинні публікуватися результати українських наукових досліджень у центральних наукових виданнях?* Українською — 42% (русисти: на розсуд автора — 53%). 22. *Якою мовою повинні публікуватися результати українських наукових досліджень у регіональних наукових виданнях?* Українською — 61% (русисти: на розсуд автора — 42%). 23. *Якою мовою повинні подаватися анотації в центральних наукових виданнях?* Українською — 61% (русисти: на розсуд автора — 42%). 24. *Якою мовою повинні подаватися анотації в регіональних наукових виданнях?* Українською — 56% (русисти: на розсуд автора — 42%). 25. *Якою мовою повинен відбуватися захист дисертацій, а також оформлятися і здійснюватися вся документація, пов'язана із захистом дисертацій?* Українською — 65% (русисти: мова захисту — на розсуд промовців, документація — українською — 47%). 26. *Які мови повинні бути робочими мовами конференцій, симпозіумів тощо?* Українська і, за бажанням організаторів, будь-яка інша мова — 47% (русисти: на розсуд організаторів — 7%). 27. *Які мови повинні бути робочими мовами міжнародних конференцій, симпозіумів тощо, які проходять на території України?* Українська і будь-яка мова міжнародного спілкування — 54% (русисти: на розсуд організаторів — 47%).

Освітня сфера

28. *Якою мовою потрібно здійснювати виховання в дошкільних закладах?* Повинні бути групи з різними мовами, що формуються за бажанням батьків, — 35% (україністи: у державних — тільки українською, у приватних — за бажанням власників або батьків — 37%). 29. *Якою мовою потрібно вести викладання в середніх школах?* Повинні бути класи з різними мовами навчання, що формуються за бажанням батьків, — 33% (україністи: українською — 53%; контрольна група: українською — 26%, повинні бути класи з різними мовами навчання, що формуються за бажанням батьків, — 26%, співвідношення україномовних і неукраїномовних шкіл у відсотках повинне відповідати співвідношенню україномовного і неукраїномовного населення — 26%). 30. *Яким має бути викладання російської літератури в українських школах?* «Російська література» повинна бути окремою від зарубіжної літератури дисципліною шкільної програми — 35% (україністи: російська література повинна входити до курсу зарубіжної літератури — 63%). 31. *Чи повинна російська мова стати обов'язковим предметом в усіх школах України?* Ні — 40% (русисти: так, у тих регіонах, де російськомовне населення становить більшість — 47%). 32. *Якою мовою слід приймати вступні іспити до середніх спеціальних та вищих навчальних закладів?* Українською — 54% (русисти: залежно від мови, якою буде вестися викладання у закладі чи групі, до якої вступає абітурієнт, — 42%). 33. *Якою мовою слід вести викладання у професійно-технічних та середніх спеціальних навчальних закладах?* Українською — 42% (русисти: прийнятною для більшості населення регіону, в якому розташований навчальний заклад, — 53%). 34. *Якою мовою слід вести викладання у вищих навчальних закладах?* Українською — 44% (русисти: прийнятною для більшості населення регіону, в якому розташований навчальний заклад, — 32%).

Сфера послуг

35. *Якою мовою слід обслуговувати відвідувачів закладів культури: музеїв, театрів, виставок тощо (за винятком експерсій для іноземних громадян)?* За бажанням клієнта —

39% (україністи: українською — 47%). 36. *Якою мовою повинні спілкуватися зі своїми клієнтами представники сфери обслуговування?* За бажанням клієнта — 68% (україністи: українською — 32%). 37. *Якою мовою повинні друкуватися та заповнюватися поштові бланки, конверти тощо?* Українською — 53%. 38. *Якою мовою повинні спілкуватися зі своїми пацієнтами медичні працівники?* Мовою, якій віддає перевагу клієнт, — 51%.

Сфера реклами

39. *Якою мовою потрібно здійснювати маркування товару?* Українською і, за бажанням виробника, будь-якою іншою мовою — 44%. 40. *Якою мовою слід виконувати зовнішню рекламу?* Українською — 35% (русисти: на розсуд рекламодавця — 42%; контрольна група: українською і, за бажанням рекламодавця, будь-якою іншою мовою — 37%). 41. *Якою мовою повинна друкуватися і транслюватися рекламна продукція в ЗМІ?* Українською — 42% (русисти: на розсуд рекламодавця — 42%; контрольна група: українською і, за бажанням рекламодавця, будь-якою іншою мовою — 42%)³⁷.

Аналіз результатів дав можливість виділити такі типи питань, залежно від узгодженості між собою відповідей різних груп учасників.

1. *Безконфліктні*, щодо яких в усіх трьох групах більшість експертів голосувала за однаковий варіант відповіді (усього — 8). Серед них — питання стосовно мови Збройних сил України, особових та правовстановлювальних документів, письмових звернень до центральної влади, усного спілкування громадян з місцевою владою; спілкування медичних працівників із пацієнтами, мова маркування товару.

2. *Частково безконфліктні з особливою думкою русистів*: щодо них однаково голосувала більшість українців та експертів нейтральної групи, проте більше половини русистів обрали інший варіант відповіді (усього — 16). Це питання стосовно мови усного спілкування представників центральної влади з громадянами, документації в органах влади, заяв до місцевої влади; центральних ЗМІ; конференцій, дисертаційних захистів, публікацій у центральних друкованих органах; вищої та середньо-спеціальної освіти, обов'язковості викладання російської мови в усіх школах України.

3. *Частково безконфліктні з особливою думкою українців*: щодо них згоди досягли русисти та нейтральна група, а українці мають іншу точку зору (усього — 8). Ці питання стосуються мови усного спілкування місцевої влади з громадянами, усного звернення громадян до центральної влади, агітації під час виборчої кампанії; обслуговування в закладах торгівлі та культури; дошкільної і шкільної освіти, а також викладання російської літератури як окремого від іноземної курсу.

4. *Конфліктні*: щодо неї не вдалося встановити варіанта відповіді, однаково прийняттого хоча б для двох груп (усього — 9). Сюди увійшли питання про мову судочинства і правоохоронних органів; місцевих ЗМІ; публікацій у регіональних наукових виданнях; реклами.

Як бачимо, учасники експертного опитування «Мовна ситуація в Україні: шляхи гармонізації» виявили певну готовність до компромісу. У результаті у мовному просторі України вдалося виділити безконфліктну зону, важливу з погляду функціонального навантаження, оскільки до неї увійшла велика кількість типових комунікативних ситуацій з офіційно-ділової сфери.

³⁷ По суті ці дані являють собою зміст гіпотетичного проекту Закону про мову з гранично низьким і реально досяжним на сьогодні рівнем конфліктогенності (докладніше див.: Черненко Г. Мовна ситуація в Україні: попередження конфлікту // «Діалог мов — діалог культур. Україна і світ». — http://www.ukrainistik-konferenz.slavistik.lmu.de/wp-content/uploads/Dopovid_Cherненко.pdf).

Конфлікт найчастіше виникав там, де україністи давали відповідь «тільки українська», русисти — «будь-яка (за згодою сторін, за бажанням автора тощо)», тобто насправді вибір постав між українським монолінгвізмом (у сумі — 39%) і персональною мовною політикою³⁸ (36%), а не між українським монолінгвізмом і паралельною українсько-російською офіційністю чи регіональною мовною політикою³⁹. Що стосується окремих соціолінгвістичних сфер, то найбільшу кількість голосів експерти віддали за український монолінгвізм в офіційно-діловій (51%) та освітній (39%) сферах; за персональну мовну політику — в ЗМІ (74%) та сфері послуг (42%). Майже однакову кількість голосів набрала політика українського монолінгвізму і персональна мовна політика у сфері науки (відповідно 36% і 39%) й реклами (39% і 36%).

В офіційно-діловій сфері конфліктогенність визначають дихотомії: 1) усне мовлення (на компроміс ідуть україністи) / письмове мовлення (на компроміс ідуть русисти); 2) центральні органи влади (на компроміс ідуть русисти) / місцеві органи влади (на компроміс ідуть україністи).

Можна прогнозувати, що дієві заходи з мовної політики щодо сфер чи ситуацій, які, згідно з нашим опитуванням, виявилися конфліктогенними, будуть розцінені неоднозначно не лише в середовищі філологів, а й у суспільстві в цілому. Може виникнути напруга і в разі впровадження заходів щодо типових комунікативних ситуацій із категорії «безконфліктних», якщо ці заходи суперечитимуть позиції більшості.

Конфліктогенні типові комунікативні ситуації повинні стати об'єктом обговорення на тематичних конференціях, під час громадських слухань, у засобах масової інформації та профільних установах органів влади, а також у подальших соціолінгвістичних дослідженнях. Ці дослідження, на нашу думку, повинні містити глибокий аналіз кожної з конфліктогенних типових комунікативних ситуацій з погляду того, які саме потреби мовців, що беруть у ній участь (збереження етнідентичності, трансляція культури наступним поколінням, особистісний комфорт та ін.), можуть бути задоволені повністю, частково або ж, з певних міркувань, не можуть бути задоволені взагалі. У такому разі потрібно шукати відповідь на питання, яку компенсацію слід запропонувати відповідній мовній групі.

Н. А. CHERNENKO

THE PREDICTION OF A LANGUAGE CONFLICT AS A SOCIOLINGUISTIC TASK

The article is devoted to the language conflict as to a specific type of the development of a language situation which may be predicted by the sociolinguistic methods. To prevent the conflict between languages we should analyze and compare opinions of experts, representing two parties of the conflict, about the best way to distribute the different functional spheres between these languages. Some results of the Expert Poll concerning the language situation in Ukraine are presented to attention of readers.

Keywords: languages conflict, language situation in Ukraine, prediction of the language situation development by experts.

³⁸ Персональна мовна політика передбачає заходи для забезпечення права індивіда користуватися своєю мовою, у тому числі державною, у певних ситуаціях незалежно від місця його перебування (Нарумов Б. П. Зазнач. праця. — С. 117).

³⁹ Визначити, який тип мовної політики респонденти вважають найефективнішим для України взагалі й тієї чи іншої соціолінгвістичної сфери зокрема ми змогли, класифікувавши всі варіанти відповідей за типами мовної політики (український монолінгвізм, українсько-англійська та паралельна українсько-російська офіційність, регіональна, персональна і комбінована мовна політика) (детальніше див.: Черненко Г. А. Мовна ситуація в Україні: шляхи гармонізації (за результатами експертного опитування) // Українська мова. — К., 2009. — № 2. — С. 3–13).

**ОСОБЛИВОСТІ ВАЛОРИЗАЦІЇ КОНЦЕПТУ «АЛКОГОЛЬ»
У ГЕРМАНСЬКИХ І СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ
ЛІНГВОКУЛЬТУРАХ (на матеріалі усталених порівнянь
англійської, німецької, української та російської мов) _____**

Статтю присвячено зіставно-лінгвокультурологічному аналізу концепту «Алкоголь», за допомогою якого можна простежити вплив енергетичного ритму народу, втіленого в його ціннісних настановах, орієнтирах та пріоритетах, на формування концептосфери цього народу. Концепція дослідження побудована на вивченні проєкції когнітивно-ментальних моделей людської свідомості на мовну свідомість, що допомагає виявити ставлення різних лінгвокультур до проблеми алкоголізму.

Ключові слова: порівняння, компаративна фразеологія, культурний код, енергія етносу, концепт, лінгвокультурологія.

Цінність вважається основоположним принципом культури, тому актуальний нині лінгвокультурологічний підхід до вивчення мовних явищ передбачає зіставний аналіз цінностей різних мовних соціумів, оскільки категорія цінності займає особливе місце в межах лінгвокультурологічної проблематики. Це пов'язано насамперед із тим, що, по-перше, своєрідність систем цінностей визначає відмінності в культурах (Ю. В. Бромлей, Ю. М. Лотман, Ю. Хабермас та ін.), а по-друге, культурні цінності являють собою базову категорію при формуванні картини світу (Ю. М. Караулов). І оскільки культура є сукупністю концептів, бо концепт — це поняття, «занурене» в культуру (Н. Д. Арутюнова, А. М. Приходько, В. М. Телія, Ю. С. Степанов та ін.), то проблема цінностей безпосередньо пов'язана зі становленням концептів. Це означає, що існує можливість мовного моделювання аксіологічної картини світу завдяки опису концептосфери та її найважливіших складників (О. В. Бабаєва, С. Г. Воркачов, В. І. Карасик, М. О. Красавський та ін.).

Для зіставної лінгвокультурології верифікаційно значущим є дослідження специфіки формування та вербалізації універсальних концептів, що значною мірою виявляється при аналізі їхнього валоративного (ціннісного) складника, оскільки будь-яке поняття при концептуалізації валоризується — набуває певних ціннісних асоціацій. Це зумовило мету нашої розвідки — вивчення особливостей валоризації концепту «Алкоголь» крізь призму зіставно-лінгвокультурологічного аналізу кодів культури в проєкції на компаративно-фразеологічну картину світу (КФКС) носіїв англійської, німецької, української та російської мов. Такий підхід покликаний ідентифікувати вплив «духу» народу, втілений у ціннісних настановах, орієнтирах та пріоритетах останнього, на формування як окремих концептів, так і концептуальної картини світу в цілому. Зіставний ана-

ліз усталених порівнянь, або компаративних фразеологічних одиниць (КФО) ¹, із семантикою алкоголізму, алкогольних напоїв та їх уживання у згаданих мовах визначає наукову новизну пропонованого дослідження.

Так, концепт «Алкоголь» є результатом симбіозу двох культурних кодів: антропоморфного (фізіологічний, духовний і гастрономічний субкоди) та артефактного, утворюючи два основні концептополя — «Алкогольні напої» і «Алкоголізм» (останнє входить до концептополя «Хвороби людини»). Межа між цими концептополями дуже розмита, бо алкоголізм, як фізична та, більшою мірою, психічна залежність ², часто характеризується через свою першопричину — алкогольні напої. Культура вживання алкогольних напоїв (норма й правила) та ставлення до хворих людей — алкоголіків — залежать від ціннісних настанов у тій чи іншій мовній спільноті. Тому не дивно, що в системах національних концептосфер концепт «Алкоголь» займає особливе місце, яке визначається, з одного боку, його універсальністю як константи загальнолюдської культури, а з другого боку, — його неабиякою значущістю для становлення менталітетів різних народів: на формування когнітивного виміру аналізованого концепту впливає «дух» народу у вигляді різних культурно-історичних чинників, що робить проблему вживання алкоголю складним і неоднозначним соціально-культурним феноменом. Це підтверджують часто протилежні висловлювання відомих осіб, які демонструють їхнє ставлення до проблеми алкоголізму, напр.: «У пияцтві немає ні розуму, ні доброчесності» (Г. С. Сковорода), «Хто не любить вина, жінок і пісень, так дурнем і помре!» (М. Лютер).

Насамперед зауважимо, що проблема алкоголізму в одній лінгвокультурі, якщо її висвітлювати крізь призму світосприйняття другої (чужої) лінгвокультури, часто викривляється, гіперболізуючись, за рахунок хибних стереотипів, які ґрунтуються на принципі «чужа вада завжди більша». Так виникли стійкі стереотипи щодо безпробудної пиятики росіян, зловживання алкоголем французами, фінами та деякими іншими європейськими і неєвропейськими народами. Проте статистика часто свідчить про інше. Так, восени 2009 р. соціологічне бюро «Євробарометр» провело опитування серед мешканців Євросоюзу. Його метою було виявлення найураженішої алкоголізмом нації. За результатами опитування, найвищий відсоток пияків встановлено серед британців, оскільки кожен четвертий із них перебуває на шляху до алкоголізму: понад 24 % жителів туманного Альбіону випивають протягом дня 3–4 чарки / келихи хмільних напоїв, а 43% відповіли, що нормою для них є вживання мінімум однієї / двох мір алкоголю щодня. Крім британців, «антирейтинг алкоголіків» європейських народів очолюють румуни, німці, ірландці та австрійці ³.

Це означає, що аналізовані германські лінгвокультури — англійська й німецька — належать до лідерів цього «антирейтингу». Такі дані певною мірою руйнують позитивні гетеростереотипи про ці нації, сформовані у східних слов'ян: як німці, так і британці позиціонуються з організованістю (висока організація культури праці, побуту тощо), добропорядністю, толерантністю, взаємоповагою, законслухняністю (повага до права й суворе дотримання законів), тобто з тими чеснотами, які аж ніяк не узгоджуються з поняттям алкоголізму.

У свою чергу про українців, а особливо про росіян, існує навіть стійкий автостереотип, не кажучи вже про численні гетеростереотипи, щодо особливого

¹ Ці одиниці безпосередньо репрезентують компаративно-фразеологічну картину світу.

² Наркологія / А. М. Скрипніков, Г. Т. Сонник та ін. — Полтава, 2003. — С. 187.

³ Григорян А. Четверть британцев признались в пристрастии к «зелёному змию». — <http://drinkblog.ru/category/uncategorized/page/8/>.

«потягу» представників цих народів до «оковитої». Підтверджує це і статистика: надійним критерієм поширеності алкогольної залежності слугує показник ужитого абсолютного етанолу, що припадає на душу населення на рік. Так, 1995 р. серед європейських країн цей показник був найвищим у Росії — 20 л (в Україні він також досить високий — 11–12 л) ⁴.

Імовірно, проблема невідповідності деяких стереотипів реальному стану речей щодо алкоголізму в певному етносі потребує додаткового вивчення в руслі поглиблення наших знань про такі феномени, як менталітет (національний характер), ціннісні пріоритети, поведінкові настанови, культурні прескрипції, пов'язані з віруваннями, традиціями, звичаями, обрядодіями народу, словом, усім тим, що охоплює поняття «дух народу». Саме концепція нашої праці, побудована на аналізі проєкції культурних кодів, тобто когнітивно-ментальних моделей людської свідомості, на мовну свідомість, зокрема КФКС, може допомогти виявити міру «фальшивості» деяких «алкогольних» стереотипів щодо того чи іншого народу, як, власне, і ставлення цього народу до проблеми алкоголізму в цілому.

Отже, при виведенні показника алкогольної залежності нації слід, на нашу думку, облігаторно враховувати культуру вживання алкогольних напоїв представниками останньої, де простежуємо істотні відмінності ⁵. Вважають, наприклад, що норма вживання алкогольних напоїв, особливо міцних, у росіян і українців значно перевищує норму, якої дотримуються представники англійської або німецької лінгвокультури ⁶. Така витривалість східних слов'ян у пиятиці тісно пов'язана, очевидно, з традицією вживання хмільних напоїв не після приймання їжі, як прийнято в германців, а під час цього. Ця традиція спричинила поширення стереотипу, зокрема в німецькомовній спільноті ⁷, що росіяни вживають забагато алкоголю. Підтвердження цьому знаходимо і в галузі компаративної фразеології, напр.: *voll wie Iwan / ein Russe* (досл.: повний, як Іван / росіянин) — «повністю п'яний». У цьому плані показовим є той факт, що в Україні, де алкоголізм споконвіку суворо засуджувався, росіян також уважали пияками — існував навіть збірний образ-еталон «цар Микола»: *n'яний як цар Микола* — «дуже п'яний» ⁸.

З цього погляду, статистика щодо показника вжитого абсолютного етанолу на душу населення на рік не обов'язково свідчить про більший відсоток алкоголіків серед росіян / українців, тобто більшу залежність цих народів від цієї хвороби. Тут значною мірою потрібно враховувати культурний чинник, тобто значно більшу кількість ужитого алкоголю певною частиною алкозалежних людей і поширене нині явище «бомж-алкоголік».

Інколи поширенню «хибних» стереотипів сприяє народна етимологія, наприклад, німецька КФО *saufen wie ein Kümmeltürke* (досл.: пити, як кминний турок) — «дуже пиячити» не має нічого спільного зі східним народом — турками. Турція ще донедавна керувалася мусульманськими законами (як і в інших мусульманських країнах, тут існувала сувора заборона на вживання алкоголю).

⁴ Наркологія. — С. 180.

⁵ У германців і східних слов'ян відмінними є рецептура багатьох алкогольних напоїв, послідовність, місце, ситуація, час та норма їх уживання, також етнокультурні настанови щодо поведінки осіб у стані алкогольного сп'яніння тощо.

⁶ Згадаймо англійську прескрипцію *Eat at pleasure, drink with measure* (досл.: Приймай їжу із задоволенням, пий у міру), яку своєрідно виконують навіть алкозалежні британці: алкоголь краще вживати частіше, але меншими дозами.

⁷ Це зафіксовано ще 1544 р. у «*Niederdeutschen Tischzucht*».

⁸ Подібна тенденція простежується і серед британських народів, де пияками вважаються ірландські герцоги: *(As) drunk as an Irish duke in a potato patch* (досл.: П'яний, як ірландський герцог на картопляному полі) — «дуже п'яний».

Своїм походженням ця КФО завдячує студентству, у чиєму середовищі лексемою «Kümmeltürke» зневажливо називали «провінціалів», які начебто пили «Kümmelschnaps» (дешеву й неякісну кминну горілку).

Відносними є й автостереотипи щодо культу в певному етносі деяких алкогольних напоїв, хоча часто в етнолінгвістичних, лінгвокультурологічних і лінгвоконцептологічних розвідках на основі аналізу концептів, які організовуються навколо імен певних алкогольних напоїв, дослідники формують судження про менталітет того чи іншого народу та його цінності. Тут усе також пізнається у порівнянні. Звичайно, ми погоджуємося з думкою Г. Д. Гачева, який безпосередньо пов'язує культ алкогольних напоїв з відмінностями в національних характерах різних народів: «Пиво й розмова, горілка й бійка, шнапс і марш, вино й секс... Але пиво — напівсп'яніння, напівтверезість. Не зрозумієш: серйозно чи жартома. Пиво — містифікація та розіграш, що властиво чехам. Інша справа — горілка: прямодушна, як і російська людина: відразу видно — п'яний, напився, не в собі. А з пивом людину, коли тараторить що-небудь, — ще й не розбереш: від сп'яніння або розум так її розмірковує, або така норма думки? Пиво — не Вино. Те кров збуджує, пристрасть і ерос, і гнів — і це в романських народів»⁹.

Так, для німців культовим алкогольним напоєм стало пиво. Його рецептура після Тридцятилітньої війни, коли були знищені виноградники на південних і південно-західних німецьких землях, завезена з відомого міста пивоварів Пльзеня (нинішня Чехія). З того часу пивоваріння поширилося на всю територію Німеччини, хоч етимологи стверджують, що в німецькій мові лексема *Bier* «пиво» була запозичена з вульгарної латини (*bibere* «пити», *biber* «напій») ще в VI–VII ст.¹⁰ Тому не дивно, що образ-еталон *Bier* «пиво» репрезентує образно-мотиваційну структуру численних КФО німецької мови, напр.: нім. *j-n kaltstellen wie eine Flasche Bier* (досл.: кого-н. поставити охолоджуватись, як пляшку з пивом) — «кого-н. попередньо позбавити сфер впливу»; *wie saurer / saures Bier ausbieten* (досл.: пропонувати, як кисле пиво) — «напосідливо нав'язувати що-н., галасливо рекламувати що-н.».

Однак культ пива існує не лише в Німеччині. Пиво є найпопулярнішим напоєм і у Великобританії¹¹, що засвідчує також матеріал компаративної фразеології, напр.: *mend like sour ale in summer* (виправлятися, як кислий ель улітку) — «стати ще гіршим, зовсім не покращати». Тут варто згадати міцний і гіркий на смак ale «ель» або один із найвідоміших у світі сортів темного пива — «Guinness», батьківщиною якого є Ірландія. Пиво стає все популярнішим і в українській та російській лінгвокультурах, поступово витісняючи славнозвісні горілку й самогон. Така зміна гастрономічних пріоритетів у цих етносах пов'язана зі зміною ціннісних настанов їх представників (особливо сучасної молоді), що є результатом процесу глобалізації (інтернаціоналізації).

Утім, не всі культурні для тієї чи іншої мовної спільноти алкогольні напої зазнають такого впливу глобалізації. Це стосується насамперед віскі. Концепт «Віскі» є значущим для британців і з етнічної, і з лінгвосеміотичної точки зору, формуючи центр концептополя «Алкогольні напої». Шотландці та ірландці досі не вирішили, кому з них належить пальма першості щодо винаходу віскі. Бли-

⁹ Гачев Г. Национальные образы мира. Америка в сравнении с Россией и Славянством. — М., 1997. — С. 580.

¹⁰ Kluge F. Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache. — Berlin ; New York, 1975. — S. 75.

¹¹ Cantrell Ph. Beer and Ale // Cambridge World History of Food. — Cambridge, 2002. — Vol. 1. — P. 619.

зько 430–432 рр. святий Патрик прибув до Ірландії і заснував численні християнські монастирі, які слугували не лише духовними й культурними центрами, але також і чимось на кшталт медичних добродійних закладів. У лабораторіях фармацевтів шляхом перегонки та дистиляції була отримана так звана «uisge beatha» (вода життя). Потім її почали називати «uisge beatha» і пізніше — «whisky»¹². Незадовго до цього або близько цього ж часу «вода життя» з'явилась у Шотландії. Там вона також застосовувалася з медичною метою, а інгредієнти й спосіб виготовлення не відрізнялися від ірландських. Перша писемна згадка про віскі, знайдена в шотландських акцизних документах, датується 1494 роком. Два кельтських народи так і не об'єднались у виробництві цього напою, тому шотландське віскі називається «whisky», а ірландське — «whiskey». Ірландське віскі виготовляють виключно на основі солоду, натомість шотландське буває як солодовим, так і змішаного типу.

Показово, що при такій етнокультурній релевантності цього напою для британців образ-еталон «віскі» не представлений у КФКС світу англосмовної спільноти. Як і образи-еталони укр. «горілка», «самогон», рос. «водка», які репрезентують культові для українців і росіян алкогольні напої. І це при тому, що поняття «водка» є релевантним навіть на рівні національної самоідентифікації росіян¹³. Та й, власне, в німецькій мові етнокультурно маркований «Schnaps» (горілка, шнапс) знаходимо лише у КФО *das ist Rum wie Schnaps* (досл.: це ром, як горілка) — «хоч верть-круть, хоч круть-верть». Порівняння виникло на основі гри слів (каламбуру) *rum* «навколо» та *Rum* «ром» КФО *es ist 'rum wie 'num*. Відома ж нашим предкам ще за часів Володимира Великого брага лягла в основу образно-мотиваційної бази українських КФО *допався як віл / свиня до браги* — «занадто жадібно їсть / п'є»; *нарепкався як свиня браги* — «надмірно наївся / напився», створюючи асиметрію зі спорідненою російською мовою, де КФО з образом-еталоном «брага» не зафіксовано. Ймовірно, це пов'язано з різною метою приготування браги в українській і російській лінгвокультурах: у росіян брага, як і в давні часи, є окремим алкогольним напоєм, а в українців — це проміжний продукт для дистиляції самогону. Після дистиляції залишки браги, а це поживний висококалорійний продукт, сільські мешканці виливають, як правило, свиням, щоб «добро не пропадало». Цей когнітивний сценарій і сприяв фразеологізації наведених вище КФО. Натомість у російській мовній свідомості сформувався такий еталон п'янства, як вино, напр.: *пьян как вино* — «про дуже п'яну людину» («вином» росіяни часто називали й інші хмільні напої).

Як бачимо, спільним моментом для КФО англійської, німецької, української та російської мов є незначне представлення алкогольних напоїв як образів-еталонів цих одиниць. Однак дослідники стверджують, що, наприклад, у російській лінгвокультурі концептополе, яке формує навколо себе концепт «Алкоголь», є одним із найбільших за кількісним показником його вербальних репрезентантів¹⁴. Це твердження справджується і щодо матеріалу компаративних фразеологій аналізованих мов. І якщо концепт «Алкоголь», як ми зазначали вище, утворюють два основних гіпоконцепти «Алкогольні напої» та «Алкоголізм», то саме

¹² Arthur H. Whisky : Uisge Beatha, the Water of Life.— London, 2000.— P. 14.

¹³ Згадаймо, як охарактеризував російську горілку — водку — відомий співак, німець за походженням, але росіянин «за душею», Іван Ребров (Ivan Rebroff): «Водка робить із усіх людей росіян» (див.: Müller H. Hoch die Tassen! // Süddeutsche Zeitung.—2006.— 16–17 Dezember.— S. 115).

¹⁴ Бойченко А. Г. Репрезентация концепта «Питие» в русской языковой картине мира : Автореф. дис. ... канд. филол. наук.— Абакан, 2009.— С. 20.

останній концепт при об'єктивації продукує численні проекції на КФКС. Така асиметрія представлення «алкогольних» концептів на рівні компаративно-фразеологічної картини світу того чи іншого етносу свідчить про певні, часто приховані, ціннісні настанови цього етносу, які реалізуються за допомогою когнітивно-ментальних структур його ціннісно-смыслового простору. Цей невидимий «дух» народу є своєрідним бар'єром, який захищає енергію етносу від негативного як зовнішнього, так і внутрішнього впливу: все небезпечне (негативне) концептуалізується та категоризується людською свідомістю детальніше й глибше, проектуючи на рівні мови численні номінації — первинні, вторинні, непрямо-похідні. Це означає, що антиконцепти часто виявляють детальнішу вербальну репрезентацію, ніж концепти. У нашому випадку мова йде про антиконцепт «Алкоголізм», який об'єктивується за допомогою розгалужених компаративних фразеополів.

Отже, не алкогольні напої становлять небезпеку для духовно-енергетичної цілісності етносу, а хвороба, яку вони провокують, — алкоголізм. Тому не дивно, що англійська, німецька, українська й російська компаративно-фразеологічні картини світу значною мірою представлені КФО саме із семантикою алкоголізму. Підтверджують наші міркування і лінгвоаксіологи, доводячи, що частотність негативної оцінки, пов'язаної з порушенням норм, може вказувати як на поширення явища в житті соціуму, так і на актуальність покарання, суворіший осуд і меншу терпимість¹⁵.

Спільною рисою для компаративних фразеологій аналізованих мов є передача семантики алкоголізму за допомогою численних КФО з образами-еталонами, які репрезентують зооморфний субкод культури. І це не дивно, бо все потворне й негативне, що людина знаходить у собі, вона переносить насамперед на тварин, особливо на тих, які викликають у неї страх, небезпеку, огиду. Показово, що в німецькій мові сам процес уживання алкоголю передається дієсловом «saufen», яке має пряме значення «пити (про тварин)», а переносне — «пийчати». Уже від самого значення цього дієслова слід очікувати, що образи-еталони КФО будуть репрезентовані зоосемізмами, напр.: *saufen wie das liebe Vieh* (досл.: пити, як люба худоба) — «вживати багато алкоголю» (пор. рос. *пьян как скотина* — «про надзвичайно п'яну людину»); *saufen wie eine Zecke* (досл.: пити, як кліщ) — «бути витривалим у випивці»¹⁶.

Часто фразеологізації КФО із семантикою сп'яніння сприяють особливості поведінки тієї чи іншої тварини, які викликають асоціації з п'яною людиною. Тут слід згадати насамперед свиню — (європейський) еталон бруду, обжерливості, нахабства, нетактовності, тобто всіх тих рис, яких набуває людина під час алкогольного сп'яніння. Спільність когнітивно-ціннісних настанов щодо цієї тварини в аналізованих лінгвокультурах спричинила виникнення універсальних КФО з образом-еталоном «свиня»: англ. *(as) drunk as a pig* (досл.: п'яний, як свиня) — «дуже п'яний»; нім. *besoffen wie ein Schwein* (досл.: п'яний, як свиня) — «повністю п'яний»; укр. *п'яний як свиня* — «дуже п'яний»; рос. *пьян как свинья* — «зовсім п'яний».

¹⁵ Бабаєва Е. В. Лингвокультурологические характеристики русской и немецкой аксиологических картин мира : Дисс. ... д-ра филол. наук. — Волгоград, 2004. — С. 123.

¹⁶ Пор. КФО австралійського варіанта англійської мови *(as) full as a tick* (досл.: повний, як кліщ) — «дуже п'яний», де семантика сп'яніння також пов'язана з образом-еталоном «кліщ»: ця комаха п'є кров до того часу, поки її тіло не збільшиться в декілька разів порівняно з початковим розміром.

Ще одним прикладом універсальних КФО, хоча з певним застереженням, слугують порівняння з образом-еталоном «кінь»: англ. *drink like a horse* (досл.: пити, як кінь) — «зловживати алкоголем»; нім. *saufen wie ein Pferd* (досл.: пити, як кінь) — «зловживати алкоголем»; рос. *пить как лошадь* — «1) про людину, яка жадібно п'є воду; 2) про пияка»; укр. *допався як кінь до калюжі* — «жадібно п'є спиртне». Як бачимо, у цих КФО незначний контраст форми (український приклад) і значення (російський приклад), що свідчить про їх не універсальність, а фреквентивність. Але ці одиниці мають спільний образ-еталон, що дозволяє, усе ж таки, ідентифікувати їх як універсальні.

На тлі універсальних КФО вирізняються своїм колоритом численні етнокультурно марковані порівняння, образи-еталони яких належать до зооморфного субкоду культури. Так, українцям поведінку п'яної людини нагадує поведінка теляти (неспокій, непередбачуваність, постійне брикання тощо), напр.: *п'яний як теля* — «дуже п'яний». Натомість в англomовному просторі п'яна людина асоціюється із совою, напр.: *(as) drunk as an owl* (досл.: п'яний, як сова) — «дуже п'яний». Така асоціація виникла, ймовірно, на основі схожості «скляних» очей п'яної людини з очима сови¹⁷. Ще оригінальнішою є КФО з образом-еталоном «skunk» (скунс), яка функціонує в американському варіанті англійської мови: *(as) drunk as a skunk* (досл.: п'яний, як скунс) — «дуже п'яний». Можна припустити, що тут в основу порівняння ліг огидний запах скунса, який, очевидно, асоціюється з неприємним «перегаром» пияка.

Уважається, що тварини, які живуть у воді та біля неї, повинні багато вживати рідини, викликаючи часто асоціації з пиятикою. Цей когнітивний сценарій є особливо актуальним для германських лінгвокультур, напр.: англ. *(as) drunk as a fish / a newt* (досл.: п'яний, як риба / тритон) — «дуже п'яний»; нім. *saufen wie eine Unke* (досл.: пити, як жерлянка) — «бути пияком»; *voll wie eine Ente / eine Kröte* (досл.: повний, як качка / жаба) — «дуже п'яний». Показово, що в межах англійського образу-еталона «fish» виникла енантіосемія: риба може бути еталоном як п'яної людини, так і тверезої: *(as) dry as a fish* (досл.: сухий, як риба) — «абсолютно тверезий».

Деякі КФО із семантикою сп'яніння, які репрезентують зооморфний субкод культури, утворилися внаслідок народноетимологічного переосмислення, напр.: нім. *voll wie eine Drossel* (досл.: повний, як дрізд) — «бути п'яним». Дрізд (пташка) не має нічого спільного із вживанням міцних напоїв, отже, образно-мотиваційну базу цієї КФО формує омонімічна лексема *die Drossel*: «1) горлянка, трахея дичини (мисливство); 2) пристрій для регулювання об'єму рідин / газів, що надходять трубопроводом».

Широко представлений у концептополі «Алкоголізм» і артефактний код культури. Особливо це актуально для німецької лінгвокультури, напр.: *saufen wie ein Loch / ein Schlauch* (досл.: пити, як дірка / шланг) — «зловживати алкоголем». Образи-еталони таких КФО можуть замінюватися сучасними артефактами, напр.: *saufen wie ein U-Boot* (досл.: пити, як підводний човен) — «зловживати алкоголем».

Образно-мотиваційну структуру КФО із семантикою сп'яніння репрезентують і артефакти, які можуть «наповнюватися» чи «бути повними» — контей-

¹⁷ Пор. нім. *fett wie eine Eule* (досл.: жирний, як сова) — «п'яний», де чітко простежуються особливості асоціативного мислення німців, оскільки ця КФО здається неносію мови немотивованою: у німецьких КФО із семантикою сп'яніння основою порівняння часто виступає прикметник «voll» (повний). Відповідно КФО набуває негативнішого експресивно-оцінного забарвлення, якщо *voll* «повний» замінити на *fett* «жирний».

нери. Це свідчить про актуальність для німецької мовної свідомості усталеного компаративно-асоціативного зв'язку (УКАЗ) **алкоголік** — **це контейнер**, напр.: *voll wie ein Sack* (досл.: повний, як мішок) — «дуже п'яний»; *voll wie eine Spritze / ein Eimer / eine Tonne* (досл.: повний, як шприц / відро / бочка) — «дуже п'яний»; *voll wie eine Radehacke* (досл.: повний, як мотика) — «дуже п'яний».

Для російської мовної свідомості цей УКАЗ є також актуальним, напр.: *пить как бочка / цистерна* — «зловживати алкоголем». З алкоголем асоціюються і артефакти, пов'язані з опадами, напр.: *напиться как зонтик* — «про людину, яка випила багато алкоголю»¹⁸. Можна зустріти приклади такої ізоморфності когнітивного й концептуального підґрунтя мово-мисленнєвих процесів різних лінгвокультур і в австралійському варіанті англійської мови, напр.: *(as) full as an egg* (повний, як яйце) — «дуже п'яний». Імовірно, в основі фразеологізації цієї КФО лежить когнітивний сценарій фарширування яєць різноманітними начинками¹⁹.

Американська мовна свідомість вирізняється специфічним УКАЗом **п'яна людина** — **це яскраве світло**, де образами-еталонами є артефакти, що можуть яскраво світитися (лампи, вітрини магазинів, новорічна ялинка, церква (на Різдво) тощо), напр.: *(as) lit as a lamp* (досл.: освітлений, як лампа) — «дуже п'яний»; *lit up like a store window / a Christmas tree / a church* (досл.: освітлений, як вітрина / Різдвяна ялинка / церква) — «дуже п'яний»; *lit up like a Main Street / a white way / a Broadway* (досл.: освітлений, як центральна вулиця (будь-яке місто) / шикарно освітлена вулиця міста / Бродвей) — «дуже п'яний».

Про німців існує гетеростереотип як про «войовничу» націю, який утворився на основі беззаперечного історичного факту: в межах Європи можна назвати лише деякі народи, з якими німці не воювали протягом останніх століть. У такий спосіб — через війну — постала, власне, і німецька нація в цілому. Ця національно-історична особливість формування німців як окремої європейської лінгвокультури знайшла віддзеркалення і на рівні КФКС: образи-еталони КФО із семантикою сп'яніння можуть представляти артефакти з галузі озброєнь, напр.: *voll wie eine Granate / eine Kanone* (досл.: повний, як граната / гармата) — «дуже п'яний». Гармата з коротким дулом («die Kanone») за формою нагадує кухоль, тому *die Kanone* називають ще й пивний кухоль місткістю 2–3 л. Комунікативна потреба в досягненні ще більшої експресії аналізованих КФО сприяла зміні образів-еталонів, унаслідок чого постали порівняння *voll wie eine Strandkanone / eine Haubitze / eine Strandhaubitze* (досл.: повний, як берегова гармата / гаубиця / берегова гаубиця) — «повністю п'яний». Гаубиця — найбільша за розміром із гармат, тому такі порівняння є експресивнішими. З розвитком ракетної техніки образ-еталон «гармата» замінився на сучасніший артефакт — «ракета»: *voll wie eine Rakete* (досл.: повний, як ракета) — «дуже п'яний».

Здатність деяких артефактів до всмоктування рідини також може асоціюватися з уживанням «хмільних» напоїв, напр.: нім. *voll wie ein Schwamm* (досл.: повний, як губка) — «повністю п'яний»; *angesoffen wie ein Tschick* (досл.: насичений рідиною, як сигаретний недопалок) — «повністю п'яний»; укр. *п'є як*

¹⁸ Пор. укр. *п'яний як хлющ* — «дуже п'яний», де образ-еталон «хлющ» представляє не артефактний код, а метеорологічний субкод культури.

¹⁹ Це порівняння має також вульгарніший варіант: *(as) full as a goog* (повний, як яйце) — «дуже п'яний», конституент «goog» якого запозичений зі сленгу, де, очевидно, цією лексемою позначається «яйце» як частина чоловічих геніталій. Образ-еталон гастрономічного субкоду культури, який передає семантику сп'яніння, можна зустріти і в російській мові: *пьян как сосиска / в сосиску* — «про дуже п'яну людину».

бібула²⁰ — «сильно пиячить»; як *chп / чопок* — «1) дурний, п'яний; 2) пити, напиватися»; рос. *пьян как губка* — «про п'яну людину».

В англійській лінгвокультурі концепт «Алкоголізм» може вербалізуватися за допомогою КФО, образи-еталони яких не дозволяють однозначно декодувати хід лінгвокреативної думки при їх фразеологізації, напр.: *(as) tight as a brick / (as) tight as a drum* (досл.: твердий, як цеглина / натягнутий, як барабан) — «1) дуже п'яний; 2) дратівливий; 3) роздутий, натягнутий (живіт)». Не зрозуміло, чому саме цеглина й барабан асоціюються в англійській мовній свідомості з образом ушент п'яної людини. Можна припустити, що цеглина порівнюється з пияком на основі ознаки кольору: у п'яних людей обличчя, як правило, стає помітно червоним. У барабані ж мембрана, по якій б'ють барабанными паличками, щоб утворився характерний звук, є дуже натягнутою. Імовірно, туго натягнута мембрана барабана асоціюється в носіїв англійської мови з «натягнутим» від алкоголю животом пияка.

Як відомо, обличчя алкоголіка асоціюється з двома кольорами — червоним (див. вище) і синім. Сучасна українська й російська молодь усе частіше називає пияків лексею «синяк». Однак КФО із семантикою сп'яніння, що мають у своїй структурі основу порівняння «синій», функціонують лише в німецькій мові, напр.: *blau wie ein Veilchen / tausend Veilchen / eine Frostbeule / die Nacht* (досл.: синій, як фіалка / тисяча фіалок / бурулька / ніч) — «дуже п'яний». Як бачимо, образи-еталони таких порівнянь належать не до артефактного коду, а до фітоморфного, метеорологічного й космічного субкодів культури. Зауважимо, що ці субкоди не беруть активної участі в розбудові концептополя «Алкоголізм» у досліджуваних лінгвокультурах²¹.

Натомість найактивнішим при розбудові концептополя «Алкоголізм» є антропоморфний культурний код, що й не дивно, враховуючи виключно людську сутність цієї хвороби. До того ж, ця хвороба має психіко-фізіологічну природу, а психічний бік будь-яких явищ ще не піддається повному вивченню навіть найсучаснішими науковими методами й засобами. Тому на сьогодні існує кілька версій щодо сутності алкоголізму, його виникнення та перебігу. А втім, науковці все ж таки визначили деякі характеристики цієї хвороби. Наприклад, наркологи стверджують, що «алкогольна залежність зустрічається серед усіх соціальних верств незалежно від їх суспільного та майнового статусу»²². Засвідчує цю тезу і наш фактичний матеріал: пияків можна зустріти як серед представників «вищих» соціальних верств (лорди, священики та ін.), так і «нижчих» (чоботарі, шевці, щіткарі, мітлярі, бондарі та ін.), напр.: англ. *(as) drunk as a lord* (досл.: п'яний, як лорд) — «дуже п'яний»; нім. *saufen wie ein Domherr* — досл.: пити, як священик (канонік) — «багато пити, з насолодою»²³.

Деякі «хибні» стереотипи щодо непомірного потягу до алкоголю того чи іншого соціального прошарку можуть виникати в німецькій лінгвокультурі завдяки каламбуру або народній етимології, напр.: порівняння *blau wie ein Ritter* (досл.: синій, як лицар) — «дуже п'яний» утворилося на основі гри слів: у німе-

²⁰ Бібула — тонкий папір.

²¹ Зустрічаємо лише поодинокі приклади в російській і українській мовах, напр.: рос. *напиться как клюковка* — «про дуже п'яну людину»; укр. *як ніч* — «1) смутний, насуплений; 2) п'яний».

²² Наркологія. — С. 182.

²³ Священиків, а цей стереотип закріпився в німецькій мові ще з XVI століття, традиційно вважали поціновувачами хмільних напоїв (згадаймо червоне вино як символ крові Ісуса Христа).

цькій мові прикметник «blau» (синій / голубий) позначає також належність певної особи до знатного роду (пор. рос. *голубая кровь*). Народна етимологія спричинила фразеологізацію КФО *saufen wie ein / die Bürstenbinder* (досл.: пити, як щіткар / щіткарі) — «пити запоем», яка виникла внаслідок значного діалектного розшарування німецької мови: форма і значення діалектизмів були незрозумілими для представників певних регіонів, тому замінювалися фонетично схожими словами. Як результат — зміна образно-мотиваційної структури КФО, яка не має нічого спільного зі щіткарями²⁴.

Що стосується «нижчих» соціальних верств, то тут слід зазначити таке: постійне вживання великої кількості алкоголю англійці, українці та росіяни закріпили за чоботарями, що дозволяє виокремити фреквентивні КФО: англ. *(as) drunk as a cobbler* (п'яний, як чоботар) — «дуже п'яний»; укр. *п'яний як сапожник* — «дуже п'яний»; рос. *пьян как сапожник* — «про дуже п'яну людину». В українців і росіян еталонами пияків можуть бути ще й шевці та візники, напр.: укр. *п'яний як швець* — «дуже п'яний»; *пьян как извозчик* — «про дуже п'яну людину». Натомість німецький народ закріпив пияцтво за щіткарями, мітлярами й бондарями: *saufen wie ein / die Bürstenbinder* (досл.: пити, як щіткар / щіткарі) — «пити запоем»; *saufen wie ein Besenbinder* (досл.: пити, як мітляр) — «про людину, яка може випити велику кількість алкоголю»; *zechen wie ein Fassbinder* (досл.: пити, як бондар) — «пити запоем»²⁵.

В англійській і німецькій лінгвокультурах концепт «Алкоголізм» розбудовується також за допомогою концепту «Моряк», напр.: англ. *(as) drunk as a sailor* (досл.: п'яний, як моряк) — «дуже п'яний»; *blau wie ein Seemann auf Landurlaub* (досл.: синій, як моряк у відпустці) — «дуже п'яний»²⁶. Невисокої думки англійці і про вуличних музикантів, демонструючи в такий спосіб особливості «духу» народу, його ціннісну настанову, яка виявляється у зневазі до осіб, що шукають легкого заробітку й безтурботного життя: музиканти «заробляють» на вулиці гроші з єдиною метою — пропити їх, напр.: *(as) drunk as a piper / a fiddler* (досл.: п'яний, як дудар / скрипаль) — «дуже п'яний»²⁷.

Зауважимо, що, згідно з наркологічними дослідженнями, алкоголізм виникає скоріше в осіб з істерозбудливими рисами характеру, демонстративністю поведінки, слабким контролем за емоційними реакціями й дратівливістю²⁸. На основі цього положення можна певною мірою пояснити вибір німцями й українцями як еталонів «любителів оковитої» мітлярів і шевців. Стереотипні уявлення німців наділяють «важким» характером мітлярів через їхні постійні проблеми з поліцією, унаслідок чого вони часто мусили втікати від поліцейських, напр.: *rennen wie ein Besenbinder* (досл.: мчатися, як мітляр) — «поспішати; летіти стрімголов». В українців «на язиці» була непристойна поведінка шевців, напр.:

²⁴ У мові студентів «bursa» була спільною касою середньовічних студентських об'єднань. Її члени називалися «bursen», пізніше «Burschen» і, оскільки не останнє місце в заняттях тогочасних студентів займало пияцтво, то з іменника «Burschen» утворилося дієслово «burschen» «bürschen» «bürschten» «bürsten» у значенні «пиячити». Поступово відбулася підміна неправильно витлумаченого «bürsten» із «Bürstenbinder».

²⁵ Цікаво, що цей стан може переноситися на знаряддя праці, що їх продукують (використовують) представники зазначених професій, напр.: *besoffen wie ein Besenstiel* (досл.: п'яний, як держак від мітли) — «дуже п'яний».

²⁶ Відомо, що моряки після тривалого плавання отримують усю свою зарплатню, яку вони пропивають у портових барах і ресторанах.

²⁷ Це ставлення екстраполювалося і на собак, які часто супроводжували вуличних музикантів, напр.: *(as) drunk as a fiddler's bitch* (досл.: п'яний, як сука скрипалі) — «дуже п'яний».

²⁸ Наркологія.— С. 182.

біжить як швець із чобітьми на базар — «дуже швидко біжить»; вертиться як швець у ярмарок — «неспокійно поводитьсь».

За статистикою, чоловіків алкоголізм уражає удвічі частіше, ніж жінок²⁹, що засвідчують і КФКС аналізованих мов, де образами-еталонами КФО є переважно чоловіки, напр.: нім. *blau sein wie tausend Mann* (досл.: бути синім, як тисяча чоловіків) — «повністю п'яний». Лише в одній КФО німецької мови образно-мотиваційна структура представлена міфологемою-жінкою «die Hexe» (відьма): *voll wie eine Hexe* (досл.: повний, як відьма) — «дуже п'яний»³⁰. В українській мові функціонує КФО як *ясочка*³¹ — «дуже п'яний». Іронія цього порівняння спрямована на дуже п'яну людину, яка вже не може говорити, а лише посміхається.

Гостра інтоксикація алкоголем спричиняє галюцинації³², що супроводжують стан абстиненції (похмілля), тому цей важкий стан у пияків-німців викликає гіперболічні асоціації з будинком, напр.: *ein Rausch wie ein Haus* (досл.: похмілля, як будинок) — «важке похмілля», а голова здається поштовою скринькою, напр.: *einen Kopf haben wie ein Briefkasten* (досл.: мати голову, як поштова скринька) — «1) мати велику кутасту голову; 2) приголомшений, заціпенілий, пригнічений (унаслідок тяжкого захворювання / «загульної» ночі)». Натомість пияку-українцеві, як душі, так і тілу, «скверно», напр.: *скверно як п'яниці на похмілля* — «дуже погано почуватися». У росіян стан абстиненції викликає насамперед огидні смакові асоціації, напр.: *словно кошки во рту ночевали* — «про неприємне смакове відчуття в роті (після похмілля, інтенсивного куріння тощо)». З галюцинаціями, непритомністю та мерзеним самопочуттям пов'язаний і образ-еталон «дим», напр.: укр. як *дим* — «1) п'яний, напиться; 2) зникнути, розвіятися, шезнути»; рос. *пьяный как дым* — «про дуже п'яну людину».

Ці приклади демонструють ідентичність перебігу процесу абстиненції у представників германських і східнослов'янських етносів, хоча, знову ж таки, якщо додати до дослідження некомпаративні ФО, то можемо стверджувати про важку форму похмілля в українців і росіян, оскільки вони можуть напиватися до стану, коли вже привиджується нечиста сила, напр.: укр. *до (зелених) чортків* — «напиватися»; рос. *до чертей напиться* — «бути дуже п'яним». Натомість найважчий стан алкогольного сп'яніння англійців зафіксовано усталеними порівняннями (as) *pissed as a fart* / (as) *pissed as a newt* (досл.: обмочився (сечею), як диспепсійний газ / тритон) — «дуже п'яний», де основа порівняння «pissed» зумовлює вульгарне стилістичне маркування цих КФО. Тобто мова йде хоч і про порушення / непідконтрольність фізіологічних процесів людини внаслідок надмірного вживання алкоголю, однак цей стан, усе ж таки, не супроводжується галюцинаціями.

Поняття «ступінь алкогольного сп'яніння» безпосередньо корелює з ціннісними настановами тієї чи іншої лінгвокультури, формуючи коло проблем, які можуть більшою або меншою мірою засуджуватися представниками останньої. У тій лінгвокультурі, де ці проблеми викликають гостріші дискусії, існує і детальніше вербальне представлення концепту «Алкоголізм». Так, для мовної свідомості англійців (австралійців) і українців актуальним є УКАЗ *п'яна людина — це грязь*, напр.: англ. (as) *drunk as a bog* (досл.: п'яний, як болото) — «дуже п'яний»; (as) *full as a boot* (досл.: п'яний, як черевик) — «дуже п'яний»; укр. *п'я-*

²⁹ Dikova W. Keine Party ohne Alkohol?! // Jung sein heute. — 1999. — Н. 5. — С. 15.

³⁰ Раніше вважали, що відьми влаштовують з бісом алкогольні та статеві оргії.

³¹ Ясочка — гарна, весела дівчина.

³² Наркологія. — С. 184–185.

ний як *грязь / земля* — «дуже п'яний». Проте в українському й російському мовних соціумах більш значущим є УКАЗ *п'яна людина* — *це горизонтальний артефакт*, що свідчить про поширеність такого явища, як спотикання пияків, їх падання, валяння на землі, тобто вживання алкоголю до стану забуття, напр.: укр. *спився як бейла / беля*³³ — «про зовсім п'яну людину»; *п'яний як брус* — «дуже п'яний»; рос. *пьян в доску / стельку* — «про дуже п'яну людину». При цьому український пияк лежить «мертво», незрушно, його можна хіба що решетою накрити (*п'яний як решетою накритий* — «дуже п'яний»), бо він уже ногами без опори (палиці) не може йти (*впився / п'яний як штік / шток*³⁴ — «дуже п'яний»). Заміна ж компаративного сполучника «как» сполучником «в», що дозволяють норми російської мови, сигналізує про особливу актуальність «горизонтальної» еталонізації стану алкогольного сп'яніння в російському етносі, напр.: *пьян в дребадан / пьян в дупель / пьян в дрезину* — «про дуже п'яну людину», які мають затемнену внутрішню форму³⁵.

Наше припущення підтверджує також дещо «легше», певною мірою толерантніше сприйняття проблеми алкоголізму германськими спільнотами. Німцям, наприклад, алкоголь «піднімає» дух, а українцям і росіянам «опускає», чим можна пояснити також те, що в Україні та Росії під дією алкогольних напоїв народ співає сумних, плаксивих пісень, у Німеччині ж вони — веселі, життєрадісні, які піднімають «дух» народу. Та й сам бог вина й веселощів у стародавніх греків і римлян, покровитель виноградарства й виноробства³⁶ — Бахус (або Вакх) — зображається веселим і життєрадісним юнаком, напр.: *glücklich sein wie Baccus auf dem Fass* (досл.: бути щасливим, як Бахус на бочці) — «бути веселим, щасливим». В американській мовній свідомості стан сп'яніння також асоціюється з підняттям «духу» в небо, напр.: *(as) high as a kite / (as) high as the sky* (досл.: високо, як повітряний змій / небо) — «1) дуже високо, високий; 2) про людину, яка п'яна або перебуває під дією наркотиків».

Таким чином, валоризація, або «обростання» концептів ціннісними смислами, перманентно змінює їх смисловий обсяг. Виявлення цих змін допомагає дослідити основні тенденції у формуванні «духу» народу (національний характер, основні риси менталітету тощо), що сприяє пізнанню Людини в цілому.

(Кременчук)

К. І. MIZIN

FEATURES OF THE CONCEPT «ALCOHOL» VALORISATION IN GERMANIC AND EAST SLAVIC LINGUOCULTURES (on the material of English, German, Ukrainian and Russian languages)

The paper is devoted to the contrastiv-linguocultural analysis of the concept «Alcohol» with which help it is possible to track influence of a power rhythm of the people embodied in its valuable installations, reference points and priorities, on formation of this people's conceptosphere. The base of our research is constructed on studying of a projection of cognitiv-mental models of human consciousness on language consciousness that helps to establish the relation of these linguocultures to an alcoholism problem.

Key words: comparison, comparative phraseology, cultural code, energy of ethnos, concept, linguoculturology.

³³ Бейла (або беля) — колода.

³⁴ Штік (або шток) — палиця.

³⁵ Останнє порівняння утворилося, імовірно, внаслідок «розчеплення» дієслова «дризнуть» у значенні «вживати алкогольні напої».

³⁶ На пошану Бахуса організовувалися бучні свята, які супроводжувалися непомірним споживанням алкоголю.

ОЗНАКИ СИСТЕМНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ КОНОТАТИВНИХ ВЛАСНИХ НАЗВ

У статті висунуто положення щодо системності конотонімії як універсального явища. З метою обґрунтування системної організації конотонімів простежено їхні парадигматичні та синтагматичні зв'язки, з'ясовано категорії та принципи побудови конотонімії.

Ключові слова: конотонімія, конотонім, концепт, універсалія, парадигматика, синтагматика.

Із розробкою загального поняття «конотація», історія якого досліджена Н. Г. Комлевим, В. І. Говердовським, В. Н. Телія, постає питання про ономастичну конотацію. На це явище звернули увагу Н. В. Ботвина, Л. М. Буштян, О. І. Бикова, Е. М. Верецагін, Ю. П. Вишенська, В. Г. Костомаров, Н. В. Муравйова, В. Н. Ніконов, Є. С. Отін, В. Н. Телія, Г. Д. Томахін, О. О. Тараненко, П. А. Флоренський, А. А. Чернобров, Б. С. Шварцкопф та ін. Детальніше вивчались антропонімічна й топонімічна конотації (Л. І. Зубкова, В. Ю. Канна¹), ономастична конотація у сфері соціолінгвістичної практики (О. О. Тараненко²). Простежуючи співвідношення денотації та конотації в семантичній структурі власних назв, дослідники намагалися з'ясувати роль екстралінгвальних та інтралінгвальних факторів як детермінантів ономастичної конотації. Першим порушив проблему конотативної онімії як феномену мовлення і явища культури Є. С. Отін, продемонструвавши різноманітність та безмежність значеннєвих можливостей власних назв³. Його вагомий теоретичний доробок (понад тридцять праць), багатий матеріал «Словаря коннотативных собственных имен»⁴ доводять універсальний характер конотонімії. Найголовнішими постулатами теорії конотативної онімії Є. С. Отіна є такі: 1) конотонім — це завжди власна назва з метафоричним (або символічним) значенням, яка іменує те, що за нейтрального стилю висловлювання позначається загальною назвою; 2) конотоніми є ономастичними універсаліями, характерними для словникового складу більшості мов світу; 3) така власна назва виконує і пряму, і початкову функції — є іменем

¹ Зубкова Л. И. Своеобразие и типы антропонимической коннотации // Филол. науки.— 2009.— № 1.— С. 65–73; Канна В. Ю. Структура, функции и лексикография коннотативной топонимии : Дис. ... канд. филол. наук.— Д., 2009.— 179 с.

² Тараненко О. О. На теми сучасного українського ономастикону: тенденції конотативних нашарувань // Мовознавство.— 2010.— № 1.— С. 14–36.

³ Отін Є. С. Конотативна ономастична лексика // Мовознавство.— 1978.— № 6.— С. 47–53; Отин Е. С. Коннотативные онимы и их производные в историко-этимологическом словаре русского языка // Вopr. языкознания.— 2003.— № 2.— С. 55–72.

⁴ Отин Е. С. Словарь коннотативных собственных имен.— 3-е изд., перераб. и доп.— Донецк, 2010.— 318 с.

об'єктів довкілля, продовжує функціонувати в мовленні як пропріальна одиниця й стає експресивно-оцінним заміном загальної назви; 4) конотоніми відрізняються від деонімів тим, що містять у своєму значенні конотематичного плану — референтні співзначення, які актуалізуються в специфічних, часто не типових для них уживаннях, що можуть мати узуальний або okazіональний характер.

Якщо конотонім — це ономастична універсаль, наявна в кожній розвиненій мові, то має існувати і система конотонімів. Як зазначав свого часу Ю. О. Карпенко, «топонімічна система існує хоча б тому, що кожна територія має багато топонімів, і вони потребують якоїсь впорядкованості, організованості і узгодженості між собою»⁵. Виходячи з цього критерію, є всі підстави розглядати конотонімію як системну організацію: третє видання «Словаря коннотативных собственных имен» Є. С. Отіна містить понад три тисячі конотонімів, і цей словник відкритий для подальшого поповнення; про зміст української конотонімії дозволяє говорити зібраний нами матеріал⁶. О. В. Суперанська поняття системності пов'язує насамперед із чіткою функціональною структурованістю: «Топонімічну систему слід розуміти як сукупність специфічних особливостей або ознак, що закономірно повторюються в процесі формування географічних назв»⁷. Н. В. Подольська, визначаючи поняття онімічної системи, її основними ознаками вважала «певним чином внутрішньо організовану сукупність онімічних моделей, морфем і формантів»⁸. С. П. Денисова називає такі основні характеристики системності: дискретність (наявність елементів, які виокремлюються з цілого); структурність (будова як сітка відношень між елементами); цілісність (властивість функціонування в єдності ієрархічно пов'язаних елементів)⁹. Семантичний підхід, на підставі якого виділяється конотонімія й аналізуються мовні та позамовні відношення, сприяв виокремленню опозиційних та диференційних ознак конотонімії, що становлять її організуючий центр. Можливість здійснення типології конотонімів — вагомий доказ системності конотонімів у плані їх дискретності¹⁰. Спинимось на виявах головних ознак у системі конотонімії, оскільки поняття системності, на думку дослідників, важливе для розуміння суті конотативних процесів, їх наслідків, специфіки функціонування одиниць системи.

Щоб виконати свою головну онімну функцію — ідентифікації та диференціації, — конотоніми повинні бути синтагматично та парадигматично організовані. Саме парадигматичні та синтагматичні відношення в лексикології визнано такими, що організовують і характеризують систему. Системні відношення у плані парадигматики найчастіше виявляються в бінарних протиставленнях. Інформаційна панорамність конотонімів вкладається в рамки польової структури, для якої характерна ієрархічність, багаторівневість і в якій наявні механізми збереження, передавання, трансформації та інтерпретації базових знань. Принцип функціо-

⁵ Карпенко Ю. О. Топонімія Буковини : Автореф. дис. ... д-ра. філол. наук.— Л., 1967.— С. 3.

⁶ Лукаш Г. П. Матеріали до словника конотативних власних назв // Восточноукраинский лингвистический сборник : Сб. науч. тр. / Отв. ред. Е. С. Отин.— Донецк, 2006.— Вып. 10.— С. 98–112; Лукаш Г. П. Матеріали до словника конотативних власних назв // Антологія поетонимологической мысли.— Донецк, 2008.— С. 254–264.

⁷ Суперанская А. В. Теория и методика ономастических исследований.— М., 1986.— С. 60.

⁸ Подольская Н. В. Словарь русской ономастической терминологии.— М., 1988.— С. 93.

⁹ Денисова С. П. Типология категорий лексичної семантики : Автореф. дис. ... д-ра філол. наук.— К., 1996.— С. 7–8.

¹⁰ Лукаш Г. П. Типологія конотонімів // Наук. вісн. Чернів. ун-ту. Слов'ян. філологія : Зб. наук. праць / Наук. ред. Б. І. Бунчук та ін.— Чернівці, 2007.— Вип. 356–359.— С. 315–317.

налізму, застосовуваний при аналізі цієї системності, виявляє взаємозумовлені диспозиції даного / нового, сакрального / профанного, прецедентного / оказіонального, інтер- та інтралінгвального, моно- та поліконотемного, «старого» / «сучасного»; визначає критерії, комунікативний статус конотонімів як закономірного і спорадичного, поширеного і непоширеного, центру і периферії, активу й пасиву, діяхронії та синхронії.

Як відомо, парадигматика мови детермінує тип зв'язків у мовній системі, які встановлюються на підставі варіативності, подібності, протилежності, похідності, включення, субкатегоризації мовних одиниць¹¹. У конотонімній парадигматиці простежується поєднання конотонімів у синонімічних та антонімічних рядах, зіставлення конотонімів інтралінгвального характеру та національних власних назв тощо. Один із найчастотніших способів уживання синонімів-конотонімів у реченні, за нашими спостереженнями, — це градаційне посилення значення одне одного. Можливо, така побудова висловлення ґрунтується на специфіці образної семантики: номінатор, подаючи один образ за іншим, ніби конкретизує, уточнює створену ним картину, з кожним новим образом посилюючи естетичний або емоційний ефект. Крім того, використовуючи низку конотонімів, номінатор ніби запевняє і себе, і реципієнта в тому, що в такому вигляді створені образи будуть зрозумілішими. Синоніми-конотоніми можуть уживатися поряд із синонімами-апелятивами, рідше — у препозиції, м'яко дублюючи значення наступних апелятивів («Не вийшов з Павлуші Геракл, Добриня чи ще якийсь народний герой-велет» — В. Іванина), частіше — у постпозиції, ніби підсумовуючи синонімічний ряд («Де ви, музичні велетні, мій краю, — Верді де? Бетховени твої?! Де ж бо твої Моцарти, де Бахи, найспівучіший з народів на землі?!» — К. Коломієць), часом ніби перегукуючись з апелятивами («Прокляття! На кого вона мене проміняла? Мене! Самсона! Геркулеса! На оту зманіжену здохлятину! На холодного бридкого змія!.. Тьху!» — В. Малик). Звернімо увагу, як урівноважує фразу симетрично побудований ряд синонімів — *Самсон, Геркулес* — і антонімічних словосполучень — *зманіжена здохлятина* і *холодний бридкий змій*. З одного боку, високе і красиве, з другого — низьке і потворне.

Синонімічні відношення пов'язують конотоніми різного походження: давні православні конотоніми *Сіон* та *Єрусалим* (конотема «Церква земна і небесна»); античні *Аїд* та *Гадес* («пекло»); літературні *Отелло*, *Алеко* («ревнивці»), *Пенелопа*, *Сіта*, *Сольвейґ* («вірні жінки»); розмовні *Бердичев*, *Хацапетівка*, *Зачепилівка*, *Жмеринка*, *Кобеляки*, *Чорторий*, *Крижопіль*, *Урюпінськ* («віддалене місце, периферія»); *Гапка*, *Химка*, *Хвеська* (Феська), *Солоха*, *Параска*, *Хівря*, *Берко*, *Стецько*, *Солопій*, *Хома*, *Кирило* (*Данило*)-*дурило*, *Гаврило* (імена-характеристики, що виникли в народному мовленні для називання неухажаних, вайлуватих та дурнуваних людей); *Бродвей*, *Хрещатик*, *Арбат*, *Тверська* («центральні вулиці»), *Італія*, *Сицилія*, *Палермо* («кримінал, бандитизм») тощо.

На відміну від синонімії, антонімія зустрічається лише в поодиноких випадках. Так, антонімами стали конотоніми *Азія* («відсталість»), *Європа* («цивілізація») та синонімічні їм *Схід* і *Захід* з тією самою семантикою. Конотоніми на позначення неповороткої, невправної людини (*Гаврило*, *Данило*, *Кирило*, *Гершко*) протиставляються любителю швидкості *Шумахеру* (Міхаель Шумахер — семиразовий чемпіон світу з автоперегонів у класі «Формула-1»), причому зна-

¹¹ Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. — Полтава, 2006. — С. 442.

чення конотоніма від називання водіїв-любителів швидкої їзди розвивається далі, спираючись на конотему «той, хто робить щось із великою швидкістю». У деяких текстах значення конотонімів можна вважати контекстуально антонімічним: «Збираємось Колумбами рости. І раптом виростаємо кортесами» (Н. Віргуш). Зіставляються особи, що згадуються в історії із симпатією — мореплавець, що відкрив Америку, — *Колумб* із конотемою «першовідкривач», та антипатією — іспанський конкістадор *Кортес*, ім'я якого розвинуло конотему «завойовник, руйнівник». Імена цих осіб, стикаючись у тексті, стають конотонімами-антонімами.

Рідкісним серед конотонімів є явище паронімії. Так, конотонімами можна вважати депоетоніми *Робінзон Крузо* (у Д. Дефо), *Васюки* (у І. Ільфа та Е. Петрова) — *Робінзон Кукурузо*, *Васюківка* (у Вс. Нестайка), а також *Шапокляк* — *Шапакуряка*. Поетонім *бабуся Шапокляк*, що називає стареньку капосну жіночку в капелюшку — персонажа з мультфільму про Чебурашку і крокодила Гену, розвинув конотативне значення «шкідник (шкідниця), капосник». Персонаж набув популярності, і «Шапокляк перетворилася в Шапакуряку, оскільки в Японії зняли 26-серійний мальований серіал про Чебурашку» (Культура, 28.06.2010 р.). Навіть японською мовою ім'я *Шапакуряка* звучить досить привабливо. У «Короткому словнику львівської гвари» лексема *шапокляк* означає «капелюх». Припускаємо, що й ім'я капосної бабці, і назва головного убору у львів'ян пов'язані з назвою чоловічого головного убору *шапокляк*, що з'явився в 30-х роках ХІХ ст. і являв собою циліндр із спеціальним механізмом усередині, який дозволяв подовжньо складати капелюха, коли чоловік входив до вітальні. Звучання слова привабило автора сценарію мультфільму Е. Успенського, який «почув» у ньому ім'я своєї героїні-бешкетниці.

На відношеннях паронімії побудований вислів «з гірким присмаком» *чор-нобелівська премія*: «Диктор радіо: — Нарешті академіку Александрову присуджено світову чор-нобелівську премію» (Грибочки з-під Чорнобиля. Анекдоти часів ядерної катастрофи записано з народних вуст Богданом Жолдаком). Каламбур є результатом контамінації конотоніма *Чорнобиль* («трагедія, катастрофа», «ядерний вибух») і назви «Нобелівська премія», що підкреслено графічно.

У межах парадигматики виявляється явище енантіосемії, яке В. І. Говердовський на рівні конотацій називає енантіоконотемією, тобто поєднанням в одному слові протилежних за значенням конотем¹². Прикладом лексичної енантіоконотемії є конотоніми *Роксолана* і *Солоха*, у семантичній структурі яких поєдналися конотеми позитивного і негативного забарвлення: *Роксолана* — «красуня», «мужня жінка» і «розпусниця», «повія». Конотатом цього конотоніма, очевидно, послужило давніше значення імені: *Роксоланами* турки називали усіх бранок-слов'янок. Саме так пояснюють історики й появу імені *Роксолана* в Анастасії Лісовської. *Солоха* — «неуважна, недоумкувата дівчина (жінка)» і «звabниця, спокусниця». Співзначення розвинулося під впливом гоголівської *Солохи*. Унаслідок метонімічного перенесення іноді іменами літературних або театральних персонажів починають іменувати самих артистів. Так прославився завдяки ролі Квazіmodo в паризькій постановці мюзиклу «Notre Dame de Paris» режисера Коччанте-Пламодона актор П'єр Гаран. Його прізвисько за виконавою роллю — *Квazіmodo* — набуло протилежного значення — «красень, симпатяга»: «П'єр Гаран, відомий більше як співак Гару, або в народі Квazіmodo, довів

¹² Говердовский В. И. Коннотемная структура слова. — Х., 1989. — С. 22–25.

до шалу українських фанаток. Симпатяга Квазімодо-Гару підкорив серця киян» (tabloid.pravda.com.ua/).

Морфемний рівень парадигматики репрезентує синонімію, полісемію й антонімію морфем. Словотворчий потенціал парадигматики певного твірного слова відбивається в похідних одного ступеня деривації. На морфологічному рівні парадигматика відображає реалізацію граматичних категорій певної мови. Приклади конотонічної морфемної парадигматики нечисленні. Так, морф *-гейт* (від конотативного хороніма *Уотергейт* — назви політичного скандалу в США) спостерігається в багатьох новотворах: *кучмагейт*, *алкогогейт* (подія, пов'язана з міністром внутрішніх справ України Ю. Луценком), *картергейт*, *монікагейт*, *рейгангейт*, навіть *свиногейт* (про епідемію «свинячого грипу») та ін. Є. С. Отін називає цей морф «відірваним», оскільки він перетворився в конотативний суфіксод, який поєднується частіше з онімними, рідше — з апелятивними основами для позначення всляких політичних скандалів та афер. Знижувального відтінку надає конотонімам суфікс *-ик*: *Гамлетик* (у російській та в українській конотонімії), *Геростратик*, *Дантесик*, тобто це ті особи, котрі виявили себе як такі, що не досягли «зразків», до яких пнулися, це — «дрібнота».

Характеристика синтагматичних відношень конотонімії в межах концептуального аналізу допомагає зафіксувати моделювання конотонімів як динамічний процес інтелектуального осягнення світу, який конкретизується у творчих мовних пошуках і втілюється в синтагматичі через мовне конструювання, а в парадигматичі — через трансформацію семантичної структури оніма.

Принцип дослідження ономастичних явищ у функціональній перспективі потребує звернення до когнітивних структур, які внутрішньо організовують номінацію. На думку лінгвістів, для вивчення системності в ономастиконі важливим є когнітивно-прагматичний аспект, який передбачає урахування зв'язку мовленнєвого мислення з позамовною свідомістю, прагматичними установками. Отже, проблема системності конотонімії торкається, з одного боку, форм і законів універсуму, а з другого — форм і законів їх сприйняття людиною. На засадах когнітивної ономастики сьогодні доведена ефективність апелювання до людської свідомості, в якій поєднуються мовні й позамовні чинники, наприклад, умови життя людини, професія, стать, освіта, вік, культурний рівень носіїв мови¹³. Номінація, тим більше вторинна, що є основою виникнення конотонімів, здійснюється не довільно, а відповідно до певних стереотипів, які виникають у процесі сприйняття, концептуалізації та інтерпретації імені на тлі низки імен. Спрацьовують також «властивості внутрішньої форми, в якій виявляються мотиваційний, концептуальний, образний, когнітивний потенціал, спрямований на розширення лексичної семантики, її креатизацію»¹⁴. Застосовуючи загальну теорію концепту та методику концептуального аналізу для розуміння явища семантичного розширення власних назв, окреслимо деякі моменти.

1. Власна назва постає у вигляді концепту, який фіксує інформацію, що надходить різним шляхом. Наприклад, зорове і слухове сприймання персонажів кінофільму є основою формування нового значення в їхніх іменах. Так, зорове сприймання ключа в кінофільмі «Пригоди Буратіно» у книжкових ілюстраціях

¹³ Карпенко О. Ю. Проблематика когнітивної ономастики. — О., 2006. — 328 с.

¹⁴ Стефурак Р. І. Асоціативно-образний потенціал внутрішньої форми слова у поетичному тексті (на матеріалі української поезії 60–90 років ХХ століття) : Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — Івано-Франківськ, 2003. — С. 5.

через вигляд ключа спричинило появу значення «ключ “Буратіно”». Різні способи збагачення семантики власних назв дозволяють аналізувати їх семантичне розширення як засіб вияву динаміки концептуалізації. Процес появи нового значення в онімі і є концептуалізацією оніма. Термін *концептуалізація* розуміють як осмислення нової інформації, що веде до утворення концепту¹⁵.

2. З певного набору концептуалізованих ознак виділяються одна чи кілька, найяскравіших і найактуальніших. Вони стають основою для виникнення вторинної номінації, образного називання власною назвою того референта, який характеризується цією ознакою. Відбувається категоризація, тобто процес об'єднання ознак предметів і явищ дійсності у структурах мислення, внаслідок якого онім, призначений називати одиничний об'єкт, позначає цілий клас об'єктів і набуває кореферентності.

3. У процесі поглибленого пізнання об'єкта інформація про його певні ознаки збагачується новими смисловими нюансами, як правило, конотативного плану і веде до збільшення обсягу концепту, що визначається конотемами. Його компоненти, як денотативні, так і конотативні, перебувають у відношеннях похідності, оскільки смислові ознаки здатні видозмінюватися, згасати чи актуалізуватися залежно від соціокультурного досвіду особистості та застосування різних поведінкових, ситуативно-предметних та інших кодів. Семантичне розширення власної назви і розвиток у ній конотонічного концепту (конотонімізація) забезпечується перерозподілом денотативного та конотативного компонентів її семантичної структури, унаслідок чого викристалізовується новий смисл — архіконотема.

4. Арсеналом для поповнення власної назви новими кореферентними співзначеннями виступає конотативний план семантичної структури власної назви. У такому разі перерозподіл інформації в первісно заданій програмі оніма відбиває базову семантику об'єкта, насичуючи її новими враженнями та настроями. Таким чином, явище конотонімізації є процесом переосмислення відомої в соціумі власної назви, який відбувається в результаті когнітивної обробки суб'єктивного досвіду, сформованого у вигляді певних мотивованих ознак, викликаних її оцінним та експресивно-емоційним сприйняттям, шляхом підведення під неї отриманої поняттєвої інформації.

Найпродуктивніші в лінгвістиці методики інтерпретативної семантики та стратегії інтерпретацій дозволяють заглибитися в процеси мінливого семантичного простору конотонімів. На думку В. Гака, «розвиток значення слова чи його кореня може виявлятися в мові трояко: 1) у нових значеннях самого слова; 2) в утворенні похідних слів; 3) у формуванні фразеологічних одиниць, до складу яких входить це слово»¹⁶. У цьому плані конотоніми за всіма параметрами посідають активні позиції. Так, відконотонімний словотвір розширює часовий і просторовий масштаби лексики. Наприклад, відконотонім *іуденята* позначає зрадництво; *шельменчата* — облудність, хитрунство; *робінзонада* — відлюдність, самотність у наші часи; *содомити* — ідею гріховності.

Фразеологія конотонімії може бути представлена:

1) як сукупність варіантів — перетворень певної позиційної схеми речення. Поширеними виразами в конотонімії виступають розмовні варіанти за схемою ‘хтось відпочиває’ — моделі досить продуктивної в сучасному розмовному мов-

¹⁵ Краткий словарь когнитивных терминов / Под общ. ред. Е. С. Кубряковой. — М., 1997. — С. 93–94.

¹⁶ Гак В. Г. Языковые преобразования. — М., 1998. — С. 694.

ленні (пор.: *Мюнхаузен відпочиває, Остап Бендер відпочиває, Париж відпочиває* і т. ін.). Це означає, що усталені давні зразки певної якості чи ситуації вже не діють і мають поступитися місцем новим еталонам, сучаснішим і сильнішим. Наприклад, про великих вигадників кажуть: *Дід Панас відпочиває* (Дід Панас — популярний ведучий дитячої телепередачі «На добраніч, діти»). Конотема, що розвинулася на базі цього імені, — «казкар, вигадник»; «оповідач». Про велику сварку — *Баба Палажка і баба Параска відпочивають*, про сімейні зради, а також про шлюби між старшою жінкою і набагато молодшим за неї чоловіком — *«Санта Барбара» відпочиває*. У знайдених нами прикладах «відпочивають» ще *Плюшкін і Самоделкін*.

2) як ряд структурно відмінних, але семантично тотожних синтаксичних конструкцій. Так, у конотонімії розгортаються конструкції на позначення близького родичання з об'єктом ономастичної конотації. Частовживаними лексемами на позначення таких взаємин є слова *брат, сестра, син, дочка (донька), діти, онуки* тощо: *Євині дочки* «жіноцтво», *адамові діти* «рівні перед Богом люди», *онуки Діда Панаса* «балакуни, вигадники», *брат Герострата* «злодій», *син Рокфеллера* «заможна людина», *донька Онассіса* «багатійка» (часто — з іронією, запереченням: я не син Рокфеллера, я не донька Онассіса). Іншими прикладами таких конструкцій є сполучення з лексемами *синдром* і *комплекс*: *синдром Збруча* (вислів Л. Кучми щодо хибності й шкідливості культурно-історичного поділу України з боку деяких політиків), *синдром Камчатки* (про звичку сидати на останні партії), *синдром Барбі* (прагнення стати схожою на красиву ляльку Барбі), *комплекс Агасфера* (бажання бродяжництва), *комплекс Попелюшки* (уявлення про себе як про бідну нещасну дівчину), *комплекс Наполеона* (амбіційність) тощо.

Зважаючи на зазначені вище принципи конотонімії, її типологію, вияви концептуалізації семантичного простору конотонімів у синтагматичних та парадигматичних параметрах, постає необхідність виділити категорії конотонімії, що переконливо аргументують її системність. (У розумінні категорії спираємося на визначення О. Селіванової: «Категорія — найбільш загальне фундаментальне поняття, що відображає сутнісні, закономірні зв'язки й відношення об'єктів пізнання й дослідження»¹⁷). Зокрема, можна виділити такі категорії конотонімії:

1. Конотонімний концепт — форма плану змісту конотоніма як онімної одиниці поза прямою референцією, організована таким чином, що головним стає метафоричне (або символічне) значення, яке за нейтрального стилю висловлення позначається загальною назвою. Конотонімний концепт є одиницею семантичної наповненості конотоніма. Його структуру утворює ядро (конотативна архісема) — архіконотема з типовою, архетипно спрямованою ціннісною культуроносною ознакою, а периферію — інші конотемати та денотативні семи.

2. Архетип конотоніма — первісна значеннєва форма для утворення конотоніма, яка сформувалася в найдавніші часи і визначає структуру моральної, естетичної і пізнавальної діяльності носія мови. На основі поняття «архетип» формується ціннісна система національно-культурного соціуму. Як віртуальний образ, архетип має абстрактний характер і становить особливу матрицю для творення емоційно-насичених образів (наприклад, архетип жінки, архетип воїна, архетип злодія).

3. Культурний патерн — запозичення культурної моделі, культурного зразка, мовної одиниці, наприклад: *Афродіта, Венера, Нефертіті, Джоконда, Мерлін Монро* — конотоніми, запозичені з різних культур за культурною мо-

¹⁷ Селіванова О. Зазнач. праця. — С. 202.

деллю 'зразок жіночої краси'. У нашому випадку культурним патерном називаємо групи спільної універсальної конотонімії, універсальний культурний зразок.

4. Культурний код — сума способів переходу між формою і змістом оніма, який долає етапи конотонімізації; відповідність між значеннями набору стереотипів; тип універсального аналізу різних чимось подібних об'єктів (код зовнішності, код їжі, код героїзму, код кохання). У наведеному далі тексті ключем розшифровки змісту є код поведінки героїв, їх налаштованість на певний результат: «Маємо шарикових і швондерів української політики, головною метою яких є “відібрати й розділити” повноваження і посади» (Українська правда, 2008, 14.05.).

5. Стереотипи — ментальні утворення, наслідок мовленнєвого мислення на базі патернів, крізь призму яких мовець бачить зміст об'єкта і відповідно його членує, виділяючи мотивовану ознаку і структурну базу нового імені: *Отелло* як ревнивець, *Мюнхгаузен* як вигадник, *Швейцарія* як красива гірська місцевість (але: *Швейцарія* як нейтральна країна — зламаний стереотип). Наведені приклади стають ніби типовими поняттями. Щоб відтворити типовий предмет, необхідно зробити вибір з безлічі ознак, що приписуються предмету в текстах. До складу дефініції предмета входять стереотипні ознаки, а критерієм стереотипності польський дослідник Є. Бартмінський називає повторюваність ознак¹⁸. І. Е. Ратникова таке поняття визначає як прецедентний стереотип¹⁹. На рівні співвідношення прецеденту, еталона і канону, який характеризує Д. Б. Гудков²⁰, стереотипом вважатимемо прецедент як еталон. На думку О. Селіванової, «підґрунтям формування стереотипу є психологічна звичка людини повертатись до неодноразово повторюваних ситуацій і реакцій на них, що фіксується у свідомості у вигляді автоматичних стандартних схем і моделей мислення, а також прагнення звести різноманітність світу до небагатьох категорій і тим самим полегшити собі сприйняття розуміння і оцінку»²¹.

6. Стереотипізація — часто наслідуваний, загальноприйнятий спосіб іменування, який спирається на суб'єктивну категоризацію явищ, конвенцію (договір, традицію), повторюваність, прагматичну функцію знака. Важливою ознакою конотонічного стереотипу є неусвідомлене приписування загальновідомому оніму певної ознаки, яка відсилає слухача до відомого об'єкта (суб'єкта) як зразка цієї ознаки. Стереотипи є компонентами концептуальної картини світу, уособлюють результат пізнання світу під кутом схематизованої стандартної ознаки, матриці предмета, події, явища. Кожна мова формує свої норми ідентифікації стереотипів, закріплені в соціальному досвіді певного історичного періоду, тому стереотипи різних мов можуть мати свої відмінності. Вивчаючи явище експлікації цінностей картини світу субетносу козаків у Донському ономастиконі, К. М. Костюченкова відзначає, що внутрішнє наповнення системи цінностей становить аксіологічний комплекс з архетипів, стереотипів та ідеалів. Архетипи — це ціннісні переваги, що збереглися від попередніх поколінь, стереотипи — переваги цього часу, а ідеали — цінності передбачуваного майбутнього²².

¹⁸ Бартмінський Е. Языковой образ мира: очерки по этнолингвистике / Пер. с польского.— М., 2005.— 528 с.

¹⁹ Ратникова И. Э. Имя собственное: от культурной семантики к языковой.— Минск, 2003.— С. 41.

²⁰ Гудков Д. Б. Теория и практика межкультурной коммуникации.— М., 2003.— 287 с.

²¹ Селіванова О. Зазнач. праця.— С. 579.

²² Костюченкова Е. М. Экспликация ценностей картины мира субэтнуса казаков в Донском ономастиконе : Автореф. дис. ... канд. филол. наук.— Нальчик, 2009.— С. 15.

7. Конотат — реальний об'єкт пізнавальної діяльності (людина, географічний чи космічний об'єкт, літературний чи міфологічний персонаж, тварина, твір мистецтва тощо), образне уявлення якого збагачене змістовими компонентами вторинної природи, що дає йому можливість стати підґрунтям для зіставлення з іншим об'єктом (наприклад, літературний персонаж Отелло, пустеля Сахара як об'єкт для появи конотоніма *Сахара* із значенням «спека»).

8. Конотема — референтне співзначення конотоніма, напр.: «ревнивець», «спека», «красива гірська місцевість», «нейтральна країна».

9. Кореферентність — однакове предметне співвіднесення кількох конотонімів: «О ціцерон районного масштабу! О демосфен в кольчuzі із цитат!» (М. Пшеничний).

10. Конотонімосфера — концептуальна сфера, що позначає сукупність усіх вторинних значень конотоніма, які функціонують у мові і мовленні та реалізуються в усіх аспектах його семантики. Розуміння сукупності як простору і простору як сфери передбачає певну векторність і завершеність.

11. Конотонімогенез — безперервний процес утворення й трансформації конотонімів у мовленнєвій діяльності.

Поняття «конотативний онім» у нашому тексті частіше замінюється поняттям «оказіональний конотонім», оскільки конотація оніма стає пресупозицією до його конотонімізації. На початковому етапі перетворення оніма в конотонім (конотонімізації) він є okazіональним конотонімом. Терміни *деантропонімний*, *детопонімний*, *дезоонімний*, *депоетонімний* (конотонім) вказують на джерело його творення.

Таким чином, система конотонімії — це сукупність елементів, які перебувають у синтагматичних і парадигматичних відношеннях і зв'язках один з одним, утворюючи певну єдність і цілісність. Конотонімна система як єдність передбачає наявність певної структури, внутрішньої підпорядкованості усіх підструктур, які містяться в ній (наприклад, конотативних антропонімів, топонімів, зоонімів, поетонімів, а також національних конотонімій як підсистем конотонімії світової). Оскільки конотонімія — продукт суб'єктивної діяльності, який фіксує певні відмінності у сприйнятті дійсності носіями різних мов і культур, то ознака, що об'єднує конотоніми, лежить поза мовною системою. Л. Дмитрієва таким об'єднувальним фактором вважає ментальний компонент, сприйнятий крізь призму життєвих цінностей²³. Дослідження ономастичної семантики у плані реального контексту, представлені в працях О. Л. Березович, М. В. Голомидової, М. Е. Рут, Л. М. Дмитрієвої, О. Ю. Карпенко, І. Е. Ратникової та ін., упроваджують новий аспект вивчення системності ономастикону — функціонування онімів у індивідуальній та колективній свідомості носіїв мови.

(Макіївка)

Н. Р. LUKASH

CHARACTERISTICS OF THE CONNOTATIVE PROPER NAMES SYSTEM ORGANIZATION

In the article position is grounded in relation to the system of connotonyms as universal phenomenon. As proof of system organization of connotative proper names traced them paradigmatics and syntagmatics copulas, categories and principles of construction of connotonyms are determined.

Key words: connotation, connotonyms, concept, linguistic universal, paradigmatics, syntagmatics.

²³ Дмитрієва Л. М. Онтологическое и ментальное бытие топонимической системы (на материале русской топонимии Алтая) : Дисс. ... д-ра филол. наук.— Барнаул, 2002.— С. 56.

ЧОМУ ПЕРЕД ГОЛОСНИМИ ЗВУКАМИ ПЕРЕДНЬОГО РЯДУ ПРИГОЛОСНІ ЗВУКИ У ПРАСЛОВ'ЯНСЬКУ ДОБУ ПОМ'ЯКШУВАЛИСЯ, А В ПРОТОСЛОВ'ЯНСЬКУ, ПЕРЕБУВАЮЧИ НІБИТО В ТІЙ САМІЙ ПОЗИЦІЇ, НЕ ПОМ'ЯКШУВАЛИСЯ?

У статті обґрунтовується теза, що пом'якшення приголосних перед голосними переднього ряду в протослов'янську добу не було тому, що в підсистемі протослов'янського вокалізму взагалі не існувало голосних переднього ряду.

Ключові слова: протослов'янський діалект праїндоевропейської мови, праслов'янська мова, вокалізм.

Як відомо, у праслов'янській мові задньоязикові приголосні (акустично бемольні — знак [°]) у позиції перед голосними переднього ряду (акустично дієзніми — знак [']) пом'якшувалися. Якщо порівняти протослов'янські й праслов'янські форми, то це можна показати таким чином: *k° ĭtō Æ *k° ĭtā Æ *č' ĭtā «що», *g° ěnā Æ *g° ěnā Æ *ž' ěnā «жінка, жона». Ліворуч і всередині — протослов'янські слова, у яких ще не відбулося пом'якшення задньоязикових приголосних; праворуч — праслов'янські слова, у яких уже відбулося пом'якшення задньоязикових приголосних, причому і повне (акустично нейтральне — знак [']), і перехідне (тобто з переходом у звук іншого типу за місцем творення).

Відомо й те, що в праслов'янській мові перед голосними переднього ряду пом'якшувалися і всі інші приголосні, тобто ще й губні та передньоязикові, щоправда, до деякої міри інакше, а саме неповно (дієзно) й неперехідно, наприклад: *p' ĭtāt' ěj Æ *p' ĭtāt' ěj «годувати».

У прикладах із задньоязиковими приголосними наслідком впливу на них голосних переднього ряду (дієзних) стали власне м'які приголосні, або палатальні (нейтральні), у прикладі з губним і передньоязиковим приголосними — напівм'які приголосні, або палаталізовані (дієзні). Інакше кажучи, у прикладах із задньоязиковими відбувся процес палатації, а в прикладі з губним і передньоязиковим — процес палаталізації. Хоч ці процеси були не зовсім однаковими і давали різні результати, все ж було в них і спільне, а саме те, що в зазначених позиціях вони більшою чи меншою мірою пом'якшували приголосні звуки. З наведених прикладів випливає, що дієзні голосні переднього ряду мають властивість пом'якшувати приголосні, які стоять у словах перед ними, тобто робити їх палаталізованими (дієзними) або палатальними (нейтральними).

І тут постає питання: чому ж у протослов'янську добу ця властивість таких голосних себе не виявляла?

На думку деяких фахівців, це пов'язано з фонетичним законом внутрішньогрупового сингармонізму, який у праслов'янській мові діяв, а в протослов'янському діалекті праіндоєвропейської мови — ні. Але таке припущення задовольнити нас не може, бо воно викликає нове запитання: чому ж у протослов'янському діалекті цей закон не діяв, що йому перешкоджало?

На сьогодні є лише одна можливість розв'язання цієї проблеми, а саме визнати, що в протослов'янську добу на місцях слів, де в праслов'янську добу ми реконструюємо голосні переднього ряду (дієзні), були голосні не переднього, а середнього ряду (прості, недієзні — знаком цієї акустичної тональності є відсутність будь-якого знака; середньорядні голосні звуки властивості пом'якшувати приголосні звуки не мали й не мають, тобто було не *k^oĩtō, а *k^oŭtō, не *g^{uo}ēnā, а *g^{uo}ēnā, не *rītāt'ēj, а *rŭtātēj. Інакше кажучи, приголосні звуки у праслов'янських і протослов'янських словах перебували в різних позиціях. Більше того, у всій фонематичній підсистемі протослов'янського вокалізму голосних переднього ряду не було взагалі (див. табл. 1).

Таблиця 1

Підняття	Нелабіалізовані	Лабіалізовані	
		Середній ряд (прості)	Задній ряд (бемольні)
Високе	—	ŷ ŭ	°ū °ŭ
Середнє	—	ě ē	°ǫ °ō
Низьке	—	ǣ ā	—

Таким чином, на запитання, винесене в заголовок цієї статті, є проста й цілком реалістична відповідь: пом'якшення приголосних звуків перед голосними переднього ряду в протослов'янських словах не було тому, що в протослов'янському вокалізмі взагалі не існувало таких голосних, а отже, приголосні звуки перед цими голосними виступати не могли.

Ця відповідь, незважаючи на свою обґрунтованість, може викликати нове запитання: звідки ж тоді і як з'явилися дієзні голосні переднього ряду в праслов'янській мові? Для розгорнутої відповіді на це запитання потрібна нова стаття. А коротко цю відповідь можна сформулювати таким чином.

Ще в 50-ті роки XX ст. чеський славіст Ф. В. Мареш висловив гіпотезу про те, що на певному етапі розвитку протослов'янського діалекту праіндоєвропейської мови в ньому відбулася делабіалізація лабіалізованих голосних заднього ряду, внаслідок чого ці голосні перейшли в середній ряд: °ū Æ ŷ, °ŭ Æ ŭ, °ǫ Æ ǣ, °ō Æ ā (останні два переходи скоріше за все — через ступені: °o Æ ǣ, °o Æ ā). Власне кажучи, це було відомо й раніше, але Ф. В. Мареш провів цю ідею послідовніше, ніж інші. Сьогодні ця гіпотеза не лише добре обґрунтована (а тому й переросла в теорію), але й збагатилася фонематичним (підкреслимо: не фонетичним, а саме фонематичним) законом дебемолізації-делабіалізації. Неважко помітити, що в результаті зазначених переходів нові ŷ та ŭ повинні були злитися з первісними ŷ та ŭ, а тому й опозиції ŷ : °ū, ŭ : °ŭ повинні були втратитись. Та й положення фонем ǣ й ē стало непевним, адже коли фонеми °ǫ й °ō почали втрачати свою лабіалізованість і переходити в середній ряд, тобто у фонемі ǣ й ā, вони могли злитися з фонемами ǣ й ē, які були в тому ж піднятті того ж таки се-

реднього ряду, а разом з цим могли втратитись і опозиції $\text{ě} : \text{ǫ}$, $\text{ē} : \text{ō}$. Втрата опозицій могла б привести до омонімії деяких словоформ, а тим самим і до труднощів у спілкуванні, наприклад, було $*\text{k}^{\circ}\text{ŭt}^{\circ}\text{ǫ}$ «що» : $*\text{k}^{\circ}\text{ŭt}^{\circ}\text{ō}$ «хто», а після делабіалізації голосних заднього ряду стало б $*\text{k}^{\circ}\text{ŭt}\text{ǣ}$ «що» й $*\text{k}^{\circ}\text{ŭt}\text{ǣ}$ «хто», — слова перестали б розрізнятися, і співбесідники не розуміли б один одного. Щоб цього не сталося, протослов'яни перевели первісні голосні середнього ряду високого та середнього підняття в передній ряд: $\text{ŭ} \text{Æ} \text{ĩ}$, $\text{ŷ} \text{Æ} \text{ĩ}$, $\text{ě} \text{Æ} \text{ě}$, $\text{ē} \text{Æ} \text{ē}$. В останньому прикладі стало: $*\text{k}^{\circ}\text{ŭt}\text{ǣ}$ «що» й $*\text{k}^{\circ}\text{ŭt}\text{ǣ}$ «хто» — хоч конкретна опозиція змінилася, але сама опозиція збереглася. Пізніше відбулося злиття $\text{ǣ} \text{¥} \text{ǣ} \text{Æ} \text{ǣ}$, $\text{ǣ} \text{¥} \text{ǣ} \text{Æ} \text{ǣ}$. І хоч вимова слів зазнала незначних змін, їхня опозиція збереглася, отже, збереглася й взаєморозуміння людей. Разом з цим останнім злиттям відбулося й злиття середнього й низького підняття в одне невисоке.

Все це сталося під кінець існування праіндоєвропейської мови та її протослов'янського діалекту, тобто на межі переходу протослов'янського діалекту в праслов'янську мову. Тому кінцева підсистема протослов'янського вокалізму і початкова підсистема праслов'янського вокалізму аналогічні (див. табл. 2).

Таблиця 2

Підняття	Нелабіалізовані		Лабіалізовані
	Передній ряд (дієзні)	Середній ряд (прості)	Задній ряд (бемольні)
Високе	ĩ ĩ	ŷ ŷ	—
Невисоке	ě ē	ǣ ǣ	—

Звичайно, у лекціях і навчальних посібниках про все це говориться докладніше, бо беруться до уваги й усі проміжні процеси. Але й цієї невеликої статті достатньо, щоб переконалися в тому, що поставлене нами питання може бути вирішене, воно робить зрозумілішим і всю історію протослов'янської і початкової праслов'янської фонематичних систем.

(Абакан, Росія)

Yu. Ya. BURMISTROVYCH

WHY DID CONSONANTS BEFORE FRONT VOWELS GET SOFT IN COMMON SLAVIC, BUT DID NOT GET SOFT IN PROTO-SLAVIC IN THE SAME POSITION?

The article confirms the idea that is proclaimed in the title: during the Proto-Slavonic epoch there was no palatalization of consonants before the front vowels because in the subsystem of the Proto-Slavonic vocalism there were no front vowels at all. Hence, consonants could never occur before such vowels.

Keywords: Proto-Slavonic dialect of the Proto-Indo-European language, the Proto-Slavic language, vocalism.

Мізін К. І.

ЛЮДИНА В ДЗЕРКАЛІ КОМПАРАТИВНОЇ ФРАЗЕОЛОГІЇ :
МОНОГРАФІЯ

Кременчук : Щербатих О. В., 2011.— 448 с.

Монографія К. І. Мізіна присвячена актуальній нині проблемі зіставно-лінгвокультурологічного вивчення фразеологічних систем різних мов, зокрема компаративної фразеології¹. Цей вимір дослідження систем ustalених порівнянь, або компаративних фразеологічних одиниць (КФО), англійської, німецької, української та російської мов на сьогодні відсутній як в українському, так і в зарубіжному мовознавстві². Крім цього, актуальність рецензованої монографії визначається, по-перше, перехресненням антропоцентричної і аксіологічної семантики в межах КФО, що створює своєрідну семантико-когнітивну матрицю — унікальний прецедент, покликаний сприяти вивченню людського чинника в мові³, а по-друге, — дослідженням антропоцентричної семантики цих одиниць крізь призму кодів культури.

Мовна природа КФО як універсальної фразеологічної системи будь-якої мови розкривається на тлі їх онтологічної квінтесенції, яка являє собою відображення глибинних зв'язків між мовою і культурою певного етносу. Значне насичення КФО етно- та лінгвокультурною інформацією дозволяє кваліфікувати їх як «дзеркало душі народу», тому автор влучно задекларував цю особливість феномену «компаративна фразеологія» у назві рецензованої праці.

У монографії К. І. Мізін вдало розкрив сутність основоположних принципів компа-

ративної фразеології — антропоцентричності й аксіологічності — та запропонував нову методику зіставлення фразеологічних систем ustalених порівнянь на тлі розуміння Слова як енергії «духу» народу. Автор зумів також на високому науковому рівні визначити системні маркери компаративної фразеології (універсальність і когнітивність) та викласти сутність принципу «contra ergo sum».

Не менш корисними видаються й роздуми автора щодо ролі образу-еталона при нагромадженні ustalеними порівняннями мовної та позамовної інформації, яка сприяє фразеологізації цих одиниць в англійській, німецькій, українській і російській мовах. При цьому К. І. Мізін визначив парадигму універсальних, фреквентивних, специфічних та унікальних КФО аналізованих мов на основі зіставної інтерпретації образів-еталонів і внутрішньо-мотиваційної бази цих одиниць.

Слід відзначити виважений і науково обґрунтований характер методики «еталон комплексного зіставлення». Ця методика є своєрідним шляхом, за допомогою якого при зіставному аналізі фразеологічних систем можна вийти на певну фразеологічну одиницю, форма, зміст і дистрибуція якої можуть виступати як *tertium comparationis* при міжмовному зіставленні⁴. Автор продемонстрував епістемологічну адекватність згаданої

¹ Термін «компаративна фразеологія» сприймається мовознавцями неоднозначно: по-перше, як система КФО (і в монографії К. І. Мізіна йдеться саме про це), по-друге, як синонім до поняття «зіставна фразеологія», яке є галуззю дослідження зіставного мовознавства, по-третє, як поняття компаративістики (див., напр.: *Киров Е. Ф.* К обоснованию компаративной фразеологии // *Фразеология, познание и культура* : Материалы 2-й Междунар. науч. конф. : В 2 т. — Белгород, 2010. — Т. 1. — С. 90–96).

² Єдиною спробою системного опису компаративної фразеології в сучасній лінгвістиці на матеріалі як слов'янських, так і германських мов є монографія К. І. Мізіна: *Мізін К. І.* Компаративна фразеологія : Монографія. — Кременчук, 2007. — 168 с.

³ Принцип «людина в мові», або антропоцентризм, став, як відомо, одним з основних напрямів лінгвістичних досліджень на межі XX–XXI століть.

⁴ Суть методики «еталон комплексного зіставлення» полягає у: 1) чіткій послідовності етапів зіставного аналізу розбудовних елементів фразеологічних систем різних мов на двох рівнях — культурному (ментальному) й мовному; 2) епістемологічній достатності ланцюга моделі «еталона комплексного зіставлення» для лінгвокультурологічного дослідження. При цьому автор дотримується основоположних принципів зіставного мовознавства: 1) принципу зіставлюваності (зіставляються лише однорідні предмети, елементи, явища, що утворюють однаковий клас) та 2) принципу системності (зіставлення повинне виходити із системних відношень елементів мови: зіставляються можуть парадигматичні угруповання, підсистеми, поля, лексико-семантичні групи, синонімічні ряди тощо). Схема «еталона комплексного зіставлення» для компаративної фразеології має такий вигляд: культурний код концептополе концепт КФО (образ-еталон, внутрішня форма) компаративне фразеополе концепт концептополе культурний код.

методики, зауваживши, що її застосування передбачає розуміння компаративної фразеології як синергетичної системи зі стративо-польовою організацією, яка формує своєрідну компаративну «сітку» когніції людини. Імпульси цієї «сітки» синхронізуються з ритмом концептосфери, створюючи національно-специфічний колорит компаративної фразеології. Ідіотетнічні смисли нагромаджуються, наростаючи, від універсальних структур мислення (культурні коди, концептополя) до універсальних моделей мови (компаративні фразеополі, КФО). У результаті цього універсальні смисли часто матеріалізуються за допомогою ідіотетнічних образів-еталонів КФО, які «заряджені» енергією народу. Тому, на думку К. І. Мізіна, усталені порівняння можуть розкрити деякі мовомисленнєві таємниці антропоцентричності вторинного семіозису з погляду перманентного енергетичного взаємозв'язку між суб'єктом номінації, об'єктом номінації та мовними знаками, які фіксують у собі енергію людини у вигляді антропоцентричної семантики.

Підґрунтям для такого розуміння мовних систем і мови в цілому є авторський варіант гіпотези енергетичного ритму етносу, який формує специфіку «духу народу»: енергетичний ритм етносу «пронизує» людину як біодуховну істоту на рівні трьох її тіл, впливаючи на лінгвосеміотичну категоризацію та концептуалізацію об'єктивного світу, оскільки енергія мови етносу скеровується й підживлюється загальним його ритмом. З цим ритмом синхронізуються когнітивні й мовомисленнєві процеси індивіда, формуючи (мовну) свідомість як останнього, так і етносу. Тобто джерелом мовного антропоцентризму є онтологія слова як «живої» частинки-енергії, що пов'язує «дух» людини з «духом» етносу, формуючи складну енергетичну систему цього етносу — мову, яка, синхронізуючись з його енергетичним ритмом, акумулює етнокультурні й лінгвокультурні смисли, надаючи світосприйняттю та світорозумінню носіїв мови ефекту «дзеркала». Цей ефект полягає в тому, що людина, перманентно «заряджаючись» енергією, з одного боку, біосфери Землі, а з другого боку, — конкретного етносу, випромінює цю енергію на навколишній світ у згенерованому й трансформованому вигляді — Слові, за допомогою якого вона пізнає світ, порівнюючи все із собою та уподібнюючи все своєму еству.

Монографія К. І. Мізіна покликана відкрити світ такого лінгвоментального феномену, як порівняння. Автор пропонує актуальний підхід до вивчення природи порівняння, де враховуються сучасні критерії дослідження лінгвофілософських категорій. Цей підхід ґрунтується на положенні, що по-

рівняння не просто відображає реально існуючі відношення між предметами об'єктивного світу, а воно бере свій початок у свідомості, значно впливаючи на результати таких процесів когніції, як концептуалізація та категоризація. Враховуючи те, що фізичне й ментальне буття людини пов'язане з порівнянням, К. І. Мізін припускає існування гносеологічного принципу «contra ergo sum», який створює фрагмент світу людини, відбиваючись на рівні мови у вигляді компаративно-фразеологічної картини світу, представленої компаративними фразеополями.

Заслугує на безумовне схвалення розкриття автором рецензованої монографії принципів взаємодії концептів різних культурних кодів при фразеологізації КФО, встановлення специфіки концептуалізації різними лінгвосоціумами об'єктивної дійсності за допомогою КФО в межах певного культурного коду та висвітлення особливостей світопізнання і світорозуміння представників британської, німецької, української й російської лінгвокультур крізь призму кодів культури.

Значним науковим здобутком рецензованої праці є дослідження аксіологічного аспекту КФО на основі зіставно-лінгвокультурологічного аналізу валоративного складника концептів, які слугують концептуальним тлом цих одиниць, оскільки аксіологічний аспект, мета якого — дослідження ціннісних орієнтирів людини, є закономірним продовженням і суттєвим доповненням антропоцентричного підходу до вивчення мовних явищ, пов'язаних із представленням людини в мові. До того ж компаративна фразеологія формує центр аксіологічної фразеології, бо в межах усталених порівнянь відбувається креативний симбіоз оцінки й цінності, в результаті чого формується оцінно-ціннісний «ореол», облігаторний для кожної КФО. На основі цього симбіозу не лише акумулюються та відтворюються ціннісні пріоритети світовідчуття й світорозуміння певного етносу, а й точно фіксуються зміни цих пріоритетів при міжгенераційній трансляції його лінгвосеміотичної інформації.

Для верифікації результатів аналізу антропоцентричності й аксіологічності КФО К. І. Мізін пропонує залучення психолінгвістичного експерименту та соціолінгвістичного моніторингу. Автор слушно зауважує, що використання нової на сьогодні методики соціолінгвістичного моніторингу для вивчення компаративної фразеології може сприяти чіткій маніфестації ціннісних пріоритетів етносу, оскільки вивчення системи цінностей, як особистісних, так і суспільних, уможливує виявлення своєрідності у світовідчутті та світорозумінні представників цього етносу.

Вагомий внесок пропонує монографічне дослідження робить у поглиблення теорії порівняння, яка на сьогодні залишається ще не повністю опрацьованою, та в розроблення наукової концепції універсальності компаративної фразеології, тобто в теорію універсалій. На основі цієї концепції за допомогою універсальних, фреквентивних, специфічних і унікальних образів-еталонів КФО виявляються універсальні та лакунарні мовні й культурно-семіотичні смисли цих одиниць. Запропонована методика «еталон комплексного зіставлення» розширює теоретичну базу зіставного підходу в лінгвістиці. Результати цього дослідження покликані також сприяти поглибленню теорії оцінки, оскільки соціолінгвістичний моніторинг дозволяє виявити ціннісні орієнтири різних лінгвосоціумів, що є ключем до пояснення основних моментів світогляду останніх.

У монографії К. І. Мізін чітко дотримується епістемологічно вираженої позиції, що комбінування методів збільшує ймовірність одержання науково достовірних результатів. Послання структурно-семантичного вивчення мовних явищ з концептуальним аналізом, який репрезентує антропологічну парадигму лінгвістики, є особливістю методологічної бази дослідження, водночас являючи собою логічне й гармонійне впровадження ідей синергетики при аналізі системи компаративної фразеології. Автор підтримує в такий спосіб актуальну нині думку, що розвиток когнітивної семантики не лише не суперечить, а й, навпаки, передбачає системно-структурний підхід, бо традиційна та когнітивна семантика можуть поєднуватися з погляду як опису засобів формального вираження мовних значень, так і системного моделювання семантичних категорій мови й мовлення.

Однак за низкою положень рецензоване монографічне дослідження спонукає до дискусії. Так, 1) дискусійною є насамперед

ієрархія кодів культури, що представлена в цьому дослідженні, оскільки деякі культурні коди й субкоди не чітко розмежовані, а деякі зовсім не згадані. Можливо, слід було б репрезентувати повну ієрархію в таблиці; 2) у монографії відсутні чіткі вказівки на онтологічні й гносеологічні принципи компаративної фразеології, оскільки ніде не зазначається, наприклад, чи є аксіологічність усталених порівнянь їх онтологічним або ж гносеологічним параметром; 3) частину прикладів фактичного матеріалу потрібно було б доповнити при зіставно-лінгвокультурологічному аналізі історико-етимологічними коментарями, що надало б рецензованому дослідженню в цілому більшої лінгвокультурологічної, лінгвокраїнознавчої та лінгводидактичної цінності.

Однак ці зауваження жодним чином не применшують значення монографії К. І. Мізіна для сучасного як українського, так і зарубіжного мовознавства, особливо для фразеологічної науки. Лінгвістика, безумовно, збагатилася актуальним, цікавим і корисним дослідженням, яке покликане спрямувати креативну енергію допитливих дослідників у русло вивчення невичерпної енергії Слова, акумульованої у «дзеркалі душі» кожного народу — фразеології. Найяскравішими барвами в мозаїці цього «дзеркала» переливаються і завжди переливатимуться перли народної мудрості, скарби лінгвоментальної спадщини народу — усталені порівняння, які при вмілому дотику дослідника здатні розкрити все багатство «духу» народу: його світогляд, цінності, вірування, сподівання.

Г. ВАЛЬТЕР
(Грайфсвальд, Німеччина)

В. МОКІЄНКО
(Санкт-Петербург, Росія)

В. А. Горпинич

ТОПОНИМИЯ ДРЕВНЕГРЕЧЕСКОГО ЯЗЫКА : Монография //
Ономастика и апелятивы

Днепропетровск : ДНУ, 2009. — Вып. 34. — 303 с.

У вітчизняному мовознавстві є окремі розвідки, присвячені дослідженню грецьких топонімів, проте ґрунтовних праць, у яких був би зібраний повний корпус топонімів з аналізом їх етимологічної, семантичної, морфемної та словотвірної структур, немає. Без комплексного аналізу топонімів неможли-

вий поступ у вивченні топонімії класичних мов не тільки в ретроспекції, але й у порівняльному плані. У зв'язку з цим монографічне дослідження В. О. Горпинича «Топонімія давньогрецької мови» — це вагомий внесок до вивчення семантики, структури, функцій і дериваційних можливостей давньогрецьких

топонімів. Рецензована монографія є спробою заповнити інтерпретаційну лакуну стосовно Стародавньої Греції. Дослідження присвячене комплексному аналізу давньогрецьких топонімів у семасіологічному, ономазіологічному, когнітивному, ментальному (виявлення процесів, що супроводжують виникнення і функціонування одиниць), концептуальному (топоніми розглядаються як засіб вербалізації основних понять у ментальній сфері етносу, соціуму), системному (як зони перетину мовних систем) аспектах.

Метою праці є комплексний аналіз давньогрецьких топонімів як частини мовної картини світу Стародавньої Греції, представленої як засіб формування і вираження знань місцевого населення про об'єктивний світ, як засіб його пізнання, сприйняття й концептуалізації. Монографія В. О. Горпинича виділяє з-поміж інших ставлення до давньогрецької топонімії як до мовознавчої пам'ятки. Це свідчить про те, що автора цікавлять не одна чи дві назви для підтвердження окремих теорій або гіпотез, а повний комплекс географічних назв.

Вдале поєднання різних методів лінгвістичного аналізу матеріалу дозволило автору не тільки врахувати зовнішню структуру топонімів і значення їх кореня та інших морфем, але й показати співвідношення між топонімом і позначуванним об'єктом, тобто виявити топонімічну логіку, характерну для давніх греків.

У монографії розглядаються етимологічні, історичні, географічні, етнолінгвістичні та лінгвокультурні аспекти розвитку топонімії давньогрецької мови. Крім того, крізь призму мови еллінів автор намагається дослідити методом діхронічного зіставлення семантику, структуру, дериваційні можливості праслов'янської топонімії, виявити хронологію окремих мовних процесів сучасних слов'янських мов, визначити їх відношення до індоєвропейської мови, встановити час виникнення мовних явищ, які активно функціонують в окремих слов'янських мовах. Саме давньогрецька мова надає вдячний матеріал для таких порівняльних досліджень, оскільки її історія сягає глибокої давнини, а низка особливостей індоєвропейської мовної структури збереглася в ній чіткіше, ніж у давніх пам'ятках інших мов. Наближеність давньогрецьких мовних фактів до індоєвропейських, а також і до праслов'янських, дає змогу використовувати давньогрецьку топонімію для порівняння з праслов'янською. Цінність праці В. О. Горпинича полягає в тому, що в результаті копіткої праці йому вдалося описати й проаналізувати номенклатуру історичної топонімії Давньої Греції, яка нараховує 405 одиниць. Джерельною базою монографічного дослідження автор обрав

«Древнегреческо-русский словарь» Й. Х. Дворецкого та «Греческо-русский словарь по Бензелеру», а також «Греческо-русский словарь» А. Д. Вейсмана, які, на думку автора, повністю охоплюють лексику найкращих представників давньогрецької літератури та відображають топонімічну картину давньогрецької мови до запровадження християнства. На нашу думку, з метою ґрунтовнішого дослідження корпусу давньогрецьких топонімів варто було б залучити й дані таких авторитетних видань у класичній філології, як: *A Greek-English Lexicon compiled by H. G. Liddell and R. Scott (With a Supplement)*.— Oxford, 1968; *Thesaurus Graecae Linguae / Stephanus Henricus*.— Londini : Valpianus, 1816–1825; *Słownik grecko-polski pod redakcją Zofii Abramowiczówny*.— Warszawa, 1958–1965; *Lexicon of the Greek and Roman Cities and Place Names in Antiquity. Ca 1500 B. C.— ca A. D. 500*. Ed. by K. Branigan and M. Zahariade. Fasc. 1–6. Amsterdam, 1992–2002.

За структурою монографія скомпонована дослідником досить вдало. Спочатку автор подає короткий експурс в історію давньогрецької мови. В. О. Горпинич робить короткий огляд літератури щодо вивчення давньогрецьких топонімів у сучасному мовознавстві, відзначає сильні й слабкі сторони попередніх досліджень. Автор стверджує, що на сьогодні немає монографічних праць, у яких був би зібраний і систематизований фактичний матеріал з аналізом його фонологічної, морфемної, семантичної, словотвірної та етимологічної структур. Складається враження, що після 80-х років ХХ ст. цією проблемою ніхто не займався. А варто було б згадати докторську дисертацію О. І. Солопова «Греко-латинська географічна номенклатура: її зовнішня і внутрішня структура», а також інші публікації дослідника, присвячені цій тематиці.

В. О. Горпинич зосереджує увагу на словотвірному та етимологічному аспектах вивчення топонімів, які, як зазначає автор, розробляються в руслі теоретичних принципів вивчення топонімії в українському мовознавстві. Дуже шкода, що в монографії не згадуються ті дослідники, які торували шлях у таємничий світ топоніміки, складали теоретичне підґрунтя наукових знахід.

Автор намагається крізь призму давньогрецької мови дослідити співвідношення давньогрецької та праслов'янської мов через паралелі з сучасними слов'янськими, що дозволило виявити додаткові аргументи щодо хронології праслов'янської мови, уточнити відносну хронологію окремих процесів і явищ сучасних слов'янських мов, визначити їх відношення до індоєвропейської мови, виявити, коли сформувалися ті мовні явища, які активно функціонують сьогодні в окре-

мих слов'янських мовах. Отже, неабиякою науковою цінністю є те, що В. О. Горпинич через ретроспективу давньогрецької топонімії намагається дослідити відносну хронологію відповідних явищ у праслов'янській мові, виявити історичні структурно-семантичні зв'язки в давньогрецькому і праслов'янському топоніміконі, реконструювати за допомогою давньогрецьких топонімів генеалогію праслов'янських географічних назв, оцінити закономірності слов'янської топонімії з погляду історії.

Топонімічний словник, поданий у монографії (с. 22–77), охоплює давньогрецькі топоніми, ад'єктами та катойконіми. Корпус давньогрецьких географічних назв сформовано на основі словників давньогрецької мови. Ми вважаємо, що варто було б залучити до аналізу дані атласу греко-римського світу, виданого Р. Тальбертом у 2000 р. (Barrington Atlas of the Greek and Roman World. Ed. by R. J. A. Talbert. Princeton and Oxford.— 2000), оскільки він є сьогодні найповнішим джерелом знань про географічну номенклатуру античного світу. Укладачі атласу не ставили перед собою філологічних завдань, проте його дані можуть служити добрим підґрунтям для дослідження давньогрецької географічної номенклатури як системи. Корпус давньогрецького топонімікону укладений у вигляді алфавітного словника. Словникова стаття складається з таких компонентів: топонім та його денотат; автори, у творах яких фіксується топонім; співвіднесеність його з апелятивами давньогрецької мови; граматичні ознаки; фонетичні варіанти; російський еквівалент топоніма. Крім того, вказують відповідні ад'єктами та катойконіми. Слід зазначити, що інколи дослідник не подає відповідних апелятивів. На жаль, останнього не бракує (с. 41 — Διμητριάς, с. 44 — Ερυθρα, с. 51 — Κολοσσαί, с. 55 — Λευκαδία, с. 57 — Μαντινεία etc.). До аналізу автор монографії залучає ойконіми, гідроніми, ороніми, хороніми, філоніми, демоніми, полісоніми, спелеоніми, інсулоніми й еклезіоніми. Незважаючи на те, що реальна картина давньогрецької топонімії є багатшою, матеріал дозволяє зробити вагомі висновки про етимологічну, семантичну, граматичну, морфемну і словотвірну структуру топонімів.

Викликає зацікавлення розділ, присвячений особливостям топонімічної номінації. В. О. Горпинич визначив 4 типи топонімів-словосполучень, які виявилися продуктивними і в слов'янських мовах. Ґрунтовний аналіз матеріалу дозволив досліднику визначити топоніми, що лягли в основу семантичної структури давньогрецьких топонімів. Першими топонімами ставали звичайні загальні слова: вода, гора, ліс і т. д. Піз-

ніше, коли люди почали освоювати значні простори, на яких були гори, ліси тощо, вони потребували різноманітності назв таких об'єктів. Для цього використовували певні означення, що характеризували ці об'єкти за кольором, величиною, формою. Оточена могутніми, грізними й незрозумілими силами природи людина часто бачила в них живих надприродних істот. При цьому «оживало» не тільки сонце, місяць, дощ, а й звичайні географічні назви — ріки, болота, гори та ін. І все це знаходило своє відбиття в назвах. Етимологічні дослідження виявили, що в семантичну базу грецьких топонімів закладені ключові поняття ментальності давніх греків, виражені в концептах «географічне середовище», «соціальне середовище», «фрослинний світ», «тваринний світ», «абстрактні поняття», «час», «простір» тощо, які відображають навколишній світ давніх греків, рівень їх культури і соціального розвитку, відношення з сусідніми етносами і країнами. Дослідник зазначає, що всі топоніми за семантичною ознакою можна поділити на топоніми-концепти, серед яких продуктивними виявилися топоніми-концепти «флора», «фауна», «власне ім'я», «етнос», «рід заняття». При цьому автор зауважує, що система топоніми-концептів української мови, як і інших слов'янських мов, практично повністю збігається із системою топоніми-концептів давньогрецької мови. Поняттєвий апарат української топонімії відрізняється від давньогрецької лише окремими інноваціями, зумовленими реаліями сучасного життя, а також відсутністю в українському топоніміконі окремих понять.

Неабиякий інтерес викликає розділ, присвячений етимологічній структурі топонімів. Ретельний аналіз матеріалу показав, що більшість географічних назв є мотивованою, тобто їхня етимологія досить прозора. Проте зустрічаються топоніми, етимологія яких затемнена. З'ясовуючи походження географічних назв, В. О. Горпинич чітко усвідомлює, що годі сподіватися на їх остаточне й імовірне розшифрування. Дискусія навколо походження окремих назв буде корисною, оскільки примушує переглянути усталені уявлення і дає поштовх до нового бачення слова.

Давньогрецька топонімія зароджувалася і формувалася здебільшого на ґрунті субстантивних основ. Це дозволило досліднику стверджувати, що в найдавнішому топоніміконі переважають субстантивні форми. І навпаки, чим він молодший, тим вищий відсоток ад'єктивних форм. Це свідчить про те, що в індоевропейських мовах частинимовна база ойконімії розширюється завдяки включенню до неї ад'єктивного компонента. Зупиняється автор і на особливостях топонімічної номінації, словотвірно-формантній

структурі топонімів, їхніх дериваційних можливостях, валентності змінних формантів. Зокрема, В. О. Горпинич зазначає, що природа формантних варіантів у давньогрецькій мові є різноманітною. Одні виникали як загальномовні, інші — як народні, що спонтанно з'являлися в мові етносу. Крім того, зустрічаються й індивідуально-авторські (с. 102). На нашу думку, цікаво було б проаналізувати, які саме формантні варіанти належать до індивідуально-авторських.

Кожна топонімічна праця цінна не лише зібраним ономастичним матеріалом, а й картами, які покликані ілюструвати основні закономірності розвитку топонімічних явищ, показувати їх динаміку, зв'язки між ойконімією та соціальними, природними процесами, явищами тощо. Тому позитивно можна відзначити те, що в монографії ми знаходимо географічні карти Давньої Греції.

Звичайно, в межах однієї книжки важко розказати про кожну географічну назву Давньої Греції, простежити етимологію назв поселень. Проте її можна без застережень назвати новаторською. Справа не тільки в тому, що В. О. Горпинич намагався подати якомога більше матеріалу про географічні назви Давньої Греції, а в оригінальному підході до викладу матеріалу. Особливо це стосується висновків і узагальнень щодо номінації топонімів у давньогрецькій та сучасних слов'янських мовах. Саме екскурси в топоніміку сучасних слов'янських мов і порів-

няння їх з давньогрецькою мовою дозволили автору з'ясувати відносну хронологію топонімічних і мовних явищ праслов'янської доби. Принагідно зауважимо, що значна кількість інформації введена до наукового обігу вперше. Поєднання творчого підходу і майстерності викладу сприяли тому, що складна за змістом праця читається легко.

Відзначаючи наукову та практичну цінність дослідження, слід зазначити, що в ілюстративному матеріалі давньогрецькою мовою допущені окремі помилки. Зокрема, відсутні знаки придишу, не завжди правильно поставлені знаки наголосу, є недогляди у написанні давньогрецьких імен. Крім того, автору варто було б додати алфавітний покажчик географічних назв, які зустрічаються в монографії. Однак ці зауваження в жодному разі не перекреслюють найголовнішого: монографія В. О. Горпинича «Топонімія давньогрецької мови» є вагомим внеском у дослідження з ономастики. Аналіз корпусу давньогрецьких топонімів, здійснений автором, є вдячним матеріалом не тільки для науковців, а й для широкого кола читачів. У монографії можна знайти багато ідей, які стимулюватимуть нові дослідження в галузі топонімії.

М. ПЕТРИШИН
(Івано-Франківськ)

Чемеркін С.

**УКРАЇНСЬКА МОВА В ІНТЕРНЕТІ: ПОЗАМОВНІ ТА
ВНУТРІШНЬОСТРУКТУРНІ ПРОЦЕСИ**

К. : ППВФ, 2009.— 240 с.

У сучасному українському мовознавстві небагато праць, присвячених лінгвостилістичному аналізу українськомовних текстів, представлених в Інтернеті. Серед цих праць — монографія С. Г. Чемеркіна «Українська мова в Інтернеті: позамовні та внутрішньоструктурні процеси» — дослідження нове для сучасної української лінгвостилістики. Його автор уперше зробив спробу описати стильові різновиди української мови, які функціонують у мережі Інтернет.

Структурно монографія поділена на дві частини, які присвячені аналізу екстра- та інтралінгвальних чинників, що є визначальними для функціонування стилістичної системи української мови в Інтернеті. У першій частині автор дає оцінку позамовним процесам та явищам, що зумовлені загальними глобалізацій-

ними тенденціями у світі. Найпомітніша дія таких тенденцій у комунікативній сфері в мережі Інтернет, яка віддзеркалює процеси глобалізації в українському суспільстві, культурі, мові. Так, автор наголошує на тому, що помітно змінився словник сучасної української мови — мовна практика засвідчує надзвичайно високу частотність використання англіцизмів. Особливо це стосується галузей комп'ютерних технологій, Інтернету, які тісно пов'язані з англійським науково-технічним комунікативним середовищем.

Незважаючи на активне входження української мови в Мережу, темпи цього входження порівняно з іншими мовами, зокрема російською, низькі. Причину цього автор убачає в тому, що, по-перше, лівова частка користувачів Інтернету в Україні зосередже-

на в кількох великих містах, де розмовляють переважно російською мовою, а по-друге, більшість комерційних проєктів працюють з орієнтацією і на російськомовну аудиторію сусідніх країн.

Друга частина монографії присвячена аналізу двох субзірів функціонування української мови в Інтернеті: лінгвостилістичного та лексикологічного. Такий вибір досліджуваних об'єктів виправданий, оскільки найчутливіша до впливу зовнішніх факторів саме лексична система і, як доведено в монографії, істотних змін зазнають також стильові різновиди української мови.

Зосереджуючи основну увагу на ґрунтовному описі стилістичної системи української мови в мережі Інтернет, автор обирає принцип стратифікації мовних фактів за традиційним у сучасній лінгвостилістиці виокремленням шести основних стилів. Аналіз кожного зі стилів, що функціонують у Інтернеті, ґрунтується на виявленні диференційних ознак, які відрізняють його від традиційного стилю, яким послуговуються у невіртуальному середовищі. Поряд із фіксацією особливих визначальних ознак, що засвідчують вищий рівень функціонування стильових різновидів української мови, трансформованих у мережі Інтернет, автор звертає увагу й на різні явища деструктивного характеру.

До характерних ознак сучасної української мови в Інтернеті належить активна інвазія розмовних форм, а також неологізмів із виразним розмовним забарвленням, які представлені у різних стильових контекстах.

Технічний прогрес, що зумовив активне використання функцій електронного гіпертексту, також не міг не позначитися на стильовій палітрі української мови. Відтак визначальною ознакою кожного стильового різновиду української мови в Інтернеті є його гіпертекстовий характер, реалізований електронними засобами.

Докладно характеризуючи кожний із функціональних стилів, С. Г. Чемеркін зауважує, що розмовний дискурс, як один із найбільш трансформованих у Мережі, дедалі більше наближається у віртуальному середовищі до усної мови. Незважаючи на те, що текст розмовного дискурсу, як і взагалі мова Інтернету, за формальними ознаками належить до писемної мови, розширення функціональних можливостей тексту (наявність різних семіотичних одиниць, а також інших засобів, значна частина яких використовується для полегшення сприйняття тексту) уподібнює його до усного різновиду. А втім, розмовна мова в Інтернеті за культуромовними показниками дуже часто перебуває на периферії загальноприйнятої в суспільстві культури спілкування.

Найвиразнішою ознакою художнього стилю в мережі Інтернет, на думку С. Г. Чемеркіна, є нетрадиційні засоби реалізації образності. Художній стиль у Мережі тягнє до некодифікованої мови, перемиженої варваризмами, обценною лексикою тощо, до засобів реалізації образності з використанням елементів інших семіотичних систем — графіки, відео тощо. Ця тенденція властива як мові прози, так і інтернет-поезії, а ось мова драми в Мережі представлена менше. Крім цього, помічено істотне зниження культуромовного і загалом культурологічного рівнів у художніх текстах порівняно з публікованими неелектронними художніми творами.

Сучасну тенденцію зростання ваги публіцистичного стилю у формуванні норми репрезентовано і в інтернет-публікаціях. Розмовна мова нарису, новин, нові жанри публіцистичного твору, а також нові текстові можливості впливу на реципієнта інформації, що з'явилися завдяки технічним засобам Інтернету, — це не повний перелік визначальних ознак публіцистичного стилю, зафіксованих С. Г. Чемеркіним. Автор звертає увагу на особливу роль рекламного дискурсу у сфері електронної публіцистики, однак зазначає, що це — джерело поширення ненормативних форм, про що свідчать дослідження цього жанрового різновиду й у невіртуальному середовищі.

Значна кількість текстів наукового стилю в мережі Інтернет відповідають вимогам наукового дискурсу. Проте є жанри, де порушено традиційні стилістичні закони наукової мови (у рецензіях, коментарях). Автор спостерігає ознаки суб'єктивізму в таких текстах, що зумовлено активізацією одиниць розмовної мови. Частина текстів узагалі втрачає ознаки наукової мови, наближаючись до стандартів розмовного стилю, зокрема технічні документи, інструкції тощо.

Вимоги новітньої ділової комунікації спричинили зміни в офіційно-діловому дискурсі. Офіційні документи органів влади та управління мало змінюються в Мережі, проте інші офіційно-ділові жанри істотно трансформуються. Так, С. Г. Чемеркін акцентує увагу на радикальній видозміні функції епістолярного жанру. Діловий лист набув іншої форми, у ньому стали звичними невластиві традиційному жанрові мовні кліше та штампи, та й, власне, із виникненням електронної кореспонденції реанімовано епістолярій як жанр. Як зазначає автор, Мережа поділила жанри офіційно-ділового стилю на ті, якими активно послуговуються в Інтернеті (до таких належать автобіографія, анкета), та ті, які тут практично не трапляються (довідка, пояснювальна записка, заява, довіреність тощо — документи, які мають сенс лише в паперовому, а не електронному вигляді).

Як відомо, в Україні переважає християнство православного обряду, частково — греко-католицьке. Інші релігійні напрями та течії поширені менше. Ця ситуація характерна для реального життя, яке віряни найчастіше пов'язують саме з цими релігійними течіями. У віртуальному ж просторі можливість репрезентації іншої церкви надзвичайно висока, навіть більше — деякі церкви використовують Інтернет як дієвий засіб впливу на потенційних вірян. До такого висновку приходять С. Г. Чемеркін, аналізуючи сакральний стиль у мережі Інтернет. Відповідно для цього стильового різновиду мови в Інтернеті властива велика кількість іншомовних слів-варваризмів, екзотизмів (якщо це сайт культової організації нехристиянського спрямування), уживання емоційно-експресивних одиниць, послугування білінгвальним текстом тощо.

Загалом логічно структурований розділ, у якому розглянуто стилістичну систему української мови, виграв би, якби у висновках, якими закінчується дослідження кожного зі стильових різновидів, автор чітко регламентував усі визначальні ознаки стилів, що функціонують в Інтернеті, й навів відповідні зразки досліджуваного практичного матеріалу. Така стратифікація мала б неабияке прикладне значення.

У монографії «Українська мова в Інтернеті» С. Г. Чемеркін робить також лексикологічний аналіз низки слів, частотність використання яких у Мережі надзвичайно висо-

ка. Проаналізувавши відповідні групи лексем *висіти, вантажити, качати, ламати*, автор переконує, що деякі лексичні одиниці виходять за межі такої сфери масової комунікації, як Інтернет, відтак постає проблема їхньої кодифікації. Принагідно зазначимо, що сучасна лексикографічна практика фіксує лише поодинокі випадки кодифікації таких слів.

Особливу увагу С. Г. Чемеркін звертає і на проблеми, які існують у сфері професійної термінології. Так, в українську мову через засоби масової комунікації активно входять нові поняття, які хоч і мають видозмінене лексичне значення, іншу семантику, ніж зафіксовані у словниках лексеми, їх розуміють практично всі мовці. Сфера функціонування багатьох із цих слів поширюється за межі засобів масової комунікації; ці одиниці ввійшли до розряду загальноновживаної лексики, ними послуговуються представники різних соціальних груп.

Рецензована монографія є одним із перших в українській лінгвістиці системних досліджень такої динамічної і нової субстанції, як мова в Інтернеті, й робить істотний внесок у розвиток лінгвостилістичної науки. Сподіваємося, що воно стане базовим для цілого ряду нових ґрунтовних досліджень стилістики сучасної української мови в її мережевому функціонуванні.

А. ПОНОМАРЕНКО

**Миронова Г., Газдощова О.
ЧЕСЬКО-УКРАЇНСЬКИЙ ЮРИДИЧНИЙ СЛОВНИК**

Брно : Університет ім. Масарика.— 2009.— 374 с.

Розбудова власної державності викликала розширення міжнародних контактів України зі світовим співтовариством, активізувала її політичні, економічні, наукові і культурні зв'язки із сусідніми європейськими державами, зокрема з Чеською республікою, з якою протягом століть в Україні існували взаємовигідні партнерські відносини.

За таких обставин на рубежі XX–XXI ст. в обох країнах помітно зросла потреба в перекладних (чесько-українських та українсько-чеських) лексикографічних виданнях. Причому не лише в словниках загального типу, які в Україні і Чехії виходили у радянські часи рідко та невеликими накладками, а й у спеціальних (термінологічних), що для цих мов тоді взагалі не укладалися.

Підготувати ці вкрай необхідні носіям мови словникові видання самими лише силами нечисленних в обох країнах академічних установ було досить важко. Істотно допомогли вченим у розв'язанні цієї проблеми славісти чеських та українських вузів. Прикладом їхньої високої професійності та творчої активності став перший в історії слов'янської лексикографії «Чесько-український юридичний словник», укладений викладачами філософського факультету Масариківського університету в м. Брно Г. Мироною та О. Газдощовою.

Відзначимо, що цей словник з огляду на повноту репрезентованої в ньому правничої лексики вигідно відрізняється від інших чесько-українських та українсько-чеських тер-

мінологічних словників, що з'явилися в пострадянські часи. Зважаючи на вагомість даної сфери в суспільному та особистому житті людини, до нього, крім відповідних термінологічних одиниць, було введено й деякі поширені в повсякденному професійному мовленні юристів загальнономовні та розмовні вирази.

Намагаючись максимально точно відтворити своєрідність цієї частини словникового складу сучасних мов, його укладачі поряд із власне юридичною термінологією включили до словника чимало термінів з інших (суміжних з юриспруденцією) галузей — криміналістики, медицини, політики, економіки тощо. Також, ураховуючи нинішній стан перекладного словникарства в обох державах, доповнили його лексику, пов'язану з використанням зброї, уживанням наркотичних речовин, користуванням автотранспортом, дотриманням безпеки руху та ін. Істотно збагатив зміст цього видання і поданий у додатках словничок складноскорочених слів (аббревіатур), вилучених з чеських юридичних документів.

Зазначимо, що така повна репрезентація правничої мови в рецензованому словнику була б неможливою без опрацювання його укладачами цілого арсеналу різноманітних за характером представленого в них матеріалу джерел — як лінгвістичних, так і спеціальних, галузевих видань. При укладанні словника подано вибірку лексики з текстів конституцій обох країн, ураховані чеські та українські кодекси (цивільний, цивільно-процесуальний, кримінальний, кримінально-процесуальний, кримінально-виконавчий, адміністративний, митний, сімейний та ін.). Важливим джерелом як для реєстрової, так і для перекладної (української) частин словника стали сучасні фахові монографії, підручники і спеціальна інформаційна література (включаючи Інтернет). З цієї метою використані й оригінальні першоджерела, документи (насамперед правоохоронних судових органів і комерційних структур), з якими укладачі зустрілися в своїй перекладацькій практиці.

Високої оцінки, на нашу думку, рецензований словник заслуговує не тільки з огляду на повноту представленого в ньому мовного матеріалу (15 тис. чеських та 20 тис. українських термінів). Оптимальним видається й обраний укладачами алфавітно-гніздовий принцип представлення цього специфічного і неоднорідного за своїм характером шару лексики. Це дозволяє використовувати словник не тільки за його прямим призначенням — для перекладу юридичних текстів, а й як посібник з розвитку мовлення при опануванні чеською та українською мовами, а також при підготовці інших лексикографічних видань та наукових досліджень.

Дотримуючись дуже ощадливого щодо використання словникового простору способу подачі матеріалу, укладачі в статтях до реєстрових чеських слів, крім українських відповідників, послідовно наводять і найуживаніші в юридичному мовленні словосполучення та вирази з ними. При передачі українською мовою чеських термінів вони подають усі можливі синонімічні варіанти перекладу, уточнюючи межі їх уживання за допомогою стислих тлумачень і коментарів, поданих курсивом у круглих дужках. У випадках, коли в українській правничій мові не існує власних засобів для вираження певного поняття, переданого чеським словом, або подібні за формою лексеми у споріднених мовах не збігаються за своїм обсягом, автори цілком слушно використовують описовий тип дефініції.

Достатньою, на наш погляд, є у словнику і граматична характеристика мовних одиниць. Оскільки дане видання розраховане насамперед на носіїв чеської мови, такі відомості подаються тільки до українських слів. Так, при іменниках зазначається рід, число і форми в родовому відмінку однини (або множини), при дієсловах — форми 1-ої та 2-ої особи однини та керування, а також видові пари до дієслів іншомовного походження. За допомогою спеціальних позначок у словнику відтворено стилістичну маркованість лексики, зокрема належність окремих лексем до розмовного, публіцистичного та інших мовних стилів. У перекладній частині словникових статей позначено також як входження лексем до певної галузі права, так і співвіднесеність їх з кількома термінологічними системами.

У вступній частині словника укладачі не лише подають обома мовами всю необхідну для користувачів інформацію та наводять повний перелік джерел, використаних при підготовці цього лексикографічного видання, а й відверто розповідають про проблеми, з якими зіткнулися під час роботи над словником, а також про власні сумніви щодо точності відтворення українською мовою деяких юридичних чеських термінів тощо. Пробуджуючи в такий спосіб у носіїв обох мов вдумливе, критичне ставлення до результатів власної праці, авторки сприяють вирішенню завдання значно вищого рівня — формуванню свідомого вимогливого ставлення до мови.

До роботи над словником на етапі підготовки до друку як консультанти, редактори та рецензенти залучалися провідні представники чеської та української мовознавчої науки.

З огляду на роль, яку нині відіграють юридичні знання в нашому житті, ця праця стане в пригоді багатьом носіям цих двох мов незалежно від їхнього фаху.

В. ФЕДОНЮК